

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису
УДК 324:321.011.5](477)

КОНОНЕНКО Павло Павлович

**ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ВИБОРЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ
В УКРАЇНІ**

Спеціальність 281 «Публічне управління та адміністрування»
галузі знань 28 «Публічне управління та адміністрування»

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ П.П. Кононенко

Науковий керівник – кандидат філософських наук, доцент кафедри парламентаризму Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Лілія Степанівна Григорович

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Кононенко П.П. *Формування та розвиток культури виборчої демократії в Україні.* – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. – Київ, 2024.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі публічного управління та адміністрування за спеціальністю 281 “Публічне управління та адміністрування”. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України, Київ. 2024.

Дисертаційне дослідження присвячене проблематиці визначення особливостей формування та еволюції культури виборчої демократії в Україні, а також науково-теоретичне обґрунтування концепції її розвитку в умовах повоєнної ревіталізації

У роботі вперше інтегровано в понятійний апарат галузі наукових знань публічного управління та адміністрування комплексне визначення культури виборчої демократії в публічному адмініструванні, а саме: це сукупність соціальних, політичних, електоральних та інших відносин суб’єктів виборчого процесу, що відображає загальний рівень політичної культури суспільства, й, яка визначається якістю адміністрування виборчого процесу органами публічної влади, у тому числі рівнем їх відповідальності за правову регламентацію та організацію виборчих процедур, забезпечення гарантій вільної і безперешкодної участі громадян у виборчому процесі, а також наявністю дієвих механізмів громадського контролю з боку інститутів громадянського суспільства, що забезпечують прозорість і чесність проведення виборів.

Також автором вперше розроблена й обґрунтована концепція розвитку культури виборчої демократії в Україні умовах повоєнної ревіталізації, яка містить ключові напрями, заходи та очікувані результати щодо відновлення інститутів виборчої демократії, подальшого вдосконалення виборчого законодавства, посилення механізмів громадянської активності й участі в

електоральному процесі, покращення системи державного і громадського контролю діяльності суб'єктів публічного адміністрування виборів.

У роботі удосконалено наукові підходи до розуміння сутності таких понять теорії та практики публічного управління та адміністрування, як: «демократія», «вибори», «культура виборчої демократії», «виборча демократія», «принципи виборчої демократії».

Зокрема, поняття «виборча демократія» визначається як органічна складова більш загальної системи – демократичного політичного режиму, який у розвинених демократичних державах світу існує у політико-ідеологічній формі «ліберальної демократії»; обов'язковою умовою для ідентифікації її як такої є відповідність виборів критеріям демократичності, а саме: вільний і чесний характер виборчого процесу, гарантії політичного невторчання в нього чинної влади, відсутність будь-якого примусу чи підкупу виборців. Визначені її основні складові: можливість для громадян вибирати представників у представницькі органи публічної влади всіх рівнів; право кандидатів брати участь у виборах і конкурувати за підтримку виборців; регулярне проведення виборів через певні проміжки часу для визначення партій або осіб, які увійдуть до складу представницьких органів або займуть офіційні посади; врахування більшості голосів або інших критеріїв для встановлення переможців виборів; додержання законодавчих та процедурних норм у проведенні виборів, а також забезпечення їхньої прозорості та справедливості.

Удосконалено методологічний підхід до розуміння ролі принципів виборчої демократії у формуванні її культури, що ґрунтується моніторингу дотримання учасниками, адміністраторами, виборцями та іншими дотичними до виборчого процесу суб'єктами наступних критеріїв: беззаперечної поваги до цінностей демократії; гарантування громадянської участі у виборчому процесі; толерантності та плюралізму в політичному дискурсі; прозорості виборчого процесу та відповідальності політичних акторів перед виборцями; поваги до

букви закону; етики та високих моральних стандартів поведінки політичних лідерів та кандидатів.

Удосконалено підхід до періодизації розвитку культури виборчої демократії в Україні, що ґрунтується на методі історичного аналізу становлення та еволюції основних правових інститутів виборчої демократії в Україні, починаючи з періоду після незалежності в 1991 році і до сучасних днів; відповідно це: 1) період після незалежності (1991-2004 роки), що характеризувався формуванням виборчої системи та культури голосування, але і новими викликами, такими як недоліки у проведенні виборів, виборчі фальсифікації та інші проблеми, що породжували сумніви у чесності та прозорості виборчих процесів; 2) період помаранчевої революції та політичних криз (2004 – 2013 роки), якому було притаманні кількарізова зміна виборчих систем, нестабільність у сфері медійної свободи та забезпечення відкритості в політиці; 3) період після Революції Гідності (2014-2022 роки), важливим надбанням якого став Виборчий кодекс, прийнятий в 2019 році, що був важливим кроком на шляху України до покращення виборчого процесу та зміцнення демократії; 4) період правого режиму воєнного стану (з 24 лютого 2022 року) якому притаманне з об'єктивних причин тимчасове «замороження» зусиль держави з покращення виборчої системи та забезпечення більшої чесності та прозорості виборчих процесів.

У дисертаційній роботі також дістали подальший розвиток положення, що узагальнюють особливості функціонування культури виборчої демократії у розвинутих демократичних державах. Це дозволило дисертанту пролити світло на існування серйозних викликів і загроз для нормального роботи інститутів виборчої демократії навіть у таких еталонних осередках ліберальної демократії як США та країн-членів ЄС з високим індексом демократії.

Окремий акцент у роботі було приділено осмисленню ролі системи публічного управління та адміністрування в реалізації принципів виборчої демократії, яка полягає: у забезпеченні розвитку ефективної, прозорої та

справедливої виборчої системи та виборчого процесу; управлінні виборчими ресурсами, координації між різними рівнями влади; реалізації виборчих реформ; забезпеченні дотримання виборчого законодавства, захисту прав виборців та у впровадженні технологій для підвищення ефективності та прозорості виборів; забезпеченні разом із інститутами громадянського суспільства та іншими недержавними заінтересованими групами суспільства певний рівень правової культури учасників виборчого процесу.

Також дістала обґрунтування гіпотеза, що вдосконалення організаційно-правового, і зокрема конституційно-правового, регулювання виборчого процесу, що включатиме подальші зміни і доопрацювання Виборчого кодексу, посилення інституційної спроможності ЦВК, а також посилення співпраці з міжнародними організаціями у галузі просування демократичної правової реформи, чинитиме позитивний вплив на формування такої важливої складової культури виборчої демократії як права культура у сфері виборчих відносин, уособленої в інституті відповідальності суб'єктів виборчого процесу перед виборцями, повазі всіх його учасників до букви закону та дотримання етичних стандартів електоральної поведінки.

Окремо буди визначені актуальні проблеми та викликів розвитку культури виборчої демократії під час та після закінчення правового режиму воєнного стану, до яких, зокрема, належать: технічна неможливість провести загальнодержавні і місцеві вибори відповідно до принципів виборчої демократії на всій території України, що зумовлена, серед іншого, складністю забезпечення належного рівня безпеки як виборчого процесу, значним навантаженням на систему адміністрування виборів; відсутністю правової бази, яка б вирішувала ці та інші обставини, які виключають проведення виборів; відсутність суспільного запиту на проведення виборів; обмеження свободи інформації в державі; суттєве зниження організаційної та фінансової спроможності політичних партій, особливо місцевих.

Обґрунтовано, що без належного законодавчого реагування на окреслені тут виклики та вжиття низки організаційних публічно-управлінських кроків підготовчого характеру забезпечити призначення, організацію та проведення вільних і демократичних виборів відповідно до принципів виборчої демократії буде неможливо навіть після закінчення дії воєнного стану. Без цього не можливо і забезпечити подальший розвиток культури виборчої демократії в Україні.

Ключові слова: культура виборчої демократії, виборча демократія, принципи виборчої демократії, публічне управління і адміністрування, вибори, виборчий процес, публічне адміністрування виборів, популізм, парламентаризм, політичне лідерство, політичні партії, правовий режим воєнного стану.

ABSTRACT

Kononenko P. P. Formation and development of the culture of electoral democracy in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. - Kyiv, 2024.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 281 – Public Administration and Management – Taras Shevchenko National University of Kyiv – Kyiv, 2024.

The dissertation research is devoted to the problems of determining the peculiarities of the formation and evolution of the culture of electoral democracy in Ukraine, as well as the scientific and theoretical substantiation of the concept of its development in the conditions of post-war revitalization.

For the first time, the paper integrates into the conceptual framework of the field of scientific knowledge of public management and administration a comprehensive definition of the culture of electoral democracy in public administration, namely: it is a set of social, political, electoral and other relations of the electoral process subjects, which reflects the general level of political culture of society, and which is determined by the quality of administration of the electoral process by public authorities, including the level of their responsibility for the legal regulation and organization of electoral procedures, as well as the existence of effective mechanisms of public control by civil society institutions that ensure transparency and fairness of elections.

The author has also developed and substantiated for the first time the concept of development of the culture of electoral democracy in Ukraine in the context of post-war revitalization, which contains key areas, measures and expected results for the restoration of electoral democracy institutions, further improvement of electoral legislation, strengthening of mechanisms of civic engagement and participation in the electoral process, improvement of the system of state and public control over the activities of public election administration entities.

The dissertation improves scientific approaches to understanding the essence of such concepts of theory and practice of public administration and management as: "democracy", "elections", "culture of electoral democracy", "electoral democracy", "principles of electoral democracy".

In particular, the concept of "electoral democracy" is defined as an organic component of a more general system – a democratic political regime, which in developed democratic countries exists in the political and ideological form of "liberal democracy"; a prerequisite for identifying it as such is that elections meet the criteria of democracy, namely: free and fair nature of the electoral process, guarantees of political non-interference in it by the current government, absence of any coercion or bribery of voters. Its main components are defined: the opportunity for citizens to elect representatives to representative bodies of public authorities at all levels; the right of candidates to participate in elections and compete for the support of voters; regular elections at certain intervals to determine the parties or individuals who will be members of representative bodies or hold official positions; taking into account the majority of votes or other criteria for determining the winners of elections; compliance with legislative and procedural norms in conducting elections, and ensuring their transparency and fairness.

The methodological approach to understanding the role of the principles of electoral democracy in shaping its culture has been improved, based on monitoring of compliance by participants, administrators, voters and other subjects involved in the electoral process with the following criteria: unquestioning respect for the values of democracy; guarantee of civic participation in the electoral process; tolerance and pluralism in political discourse; transparency of the electoral process and responsibility of political actors to voters; respect for the letter of the law; ethics and high moral standards.

An improved approach to periodization of the development of the culture of electoral democracy in Ukraine, based on the method of historical analysis of the formation and evolution of the main legal institutions of electoral democracy in

Ukraine, starting from the period after independence in 1991 and up to the present day; respectively 1) the post-independence period (1991-2004), which was characterized by the formation of the electoral system and voting culture, but also by new challenges, such as shortcomings in the conduct of elections, electoral fraud and other problems that raised doubts about the fairness and transparency of electoral processes; 2) the period of the Orange Revolution and political crises (2004-2013), which was characterized by several), which was characterized by several changes in electoral systems, instability in the field of media freedom and openness in politics; 3) the period after the Revolution of Dignity (2014-2022), an important achievement of which was the Electoral Code adopted in 2019, which was an important step on Ukraine's path to improving the electoral process and strengthening democracy; 4) the period of the right-wing martial law regime (since February 24, 2022), which is characterized by a temporary "freezing" of the state's efforts to improve the electoral system and ensure greater fairness and transparency of electoral processes for objective reasons.

The thesis also further develops the provisions that generalize the peculiarities of the functioning of the culture of electoral democracy in developed democratic states. This allowed the dissertation to shed light on the existence of serious challenges and threats to the normal functioning of electoral democracy institutions, even in such benchmark centers of liberal democracy as the United States and EU member states with a high democracy index.

A special emphasis was placed on understanding the role of the public administration and management system in the implementation of the principles of electoral democracy, which is to ensure the development of an effective, transparent and fair electoral system and electoral process; management of electoral resources, coordination between different levels of government; implementation of electoral reforms; ensuring compliance with electoral legislation, protection of voters' rights and introduction of technologies to increase the efficiency and transparency of elections; ensuring, together with civil society institutions and other non-governmental stakeholder groups, a certain level of legal culture of electoral process participants.

The author also substantiates the hypothesis that improvement of organizational and legal, and in particular constitutional and legal, regulation of the electoral process, including further amendments and revisions to the Electoral Code, strengthening of the CEC's institutional capacity, as well as strengthening of cooperation with international organizations in the field of promoting democratic legal reform, will have a positive impact on the formation of such an important component of the culture of electoral democracy as the legal culture in the field of electoral relations, embodied in the institution of responsibility of subjects.

Separately, the author identifies the current problems and challenges of developing the culture of electoral democracy during and after the end of the legal regime of martial law, which include, in particular: the technical impossibility of holding national and local elections in accordance with the principles of electoral democracy throughout Ukraine, due, inter alia, to the difficulty of ensuring an adequate level of security as an electoral process, a significant burden on the election administration system; lack of a legal framework that would address these and other circumstances that exclude the possibility of holding elections in Ukraine.

It is substantiated that without a proper legislative response to the challenges outlined here and without taking a number of organizational and public administration preparatory steps, it will be impossible to ensure the appointment, organization and holding of free and democratic elections in accordance with the principles of electoral democracy even after the end of martial law. Without this, it will be impossible to ensure further development of the culture of electoral democracy in Ukraine.

Keywords: culture of electoral democracy, electoral democracy, principles of electoral democracy, public administration and management, elections, electoral process, electoral relations, democracy, public administration of elections, populism, parliamentarism, political leadership, political parties, legal regime of martial law.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ ВИБОРЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ	23
1.1. Сутність культури виборчої демократії в теорії публічного управління.....	23
1.2. Роль принципів виборчої демократії в контексті формування культури виборчої демократії	39
1.3. Аналіз культури виборчої демократії в розвинених демократичних державах	51
Висновки до розділу 1	68
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ВИБОРЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ	73
2.1. Етапи становлення і розвитку культури виборчої демократії.....	73
2.2. Конституційно-правовий базис виборчої демократії в Україні як правова основа розвитку її культури	78
2.3. Розвиток правової культури у сфері виборчих відносин як складової культури виборчої демократії в Україні.....	87
2.4. Еволюція публічного адміністрування виборчого процесу як інституційного середовища формування та розвитку культури виборчої демократії в Україні.....	122
Висновки до розділу 2	141
РОЗДІЛ 3 НАПРЯМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ВИБОРЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ	145
3.1. Актуальні виклики та напрями розвитку культури виборчої демократії під час та після закінчення правового режиму воєнного стану	145
3.2. Концепція розвитку культури виборчої демократії в умовах повоєнної ревіталізації України	156
Висновки до розділу 3	173
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Здобувши незалежність, Україна розпочала вибудовувати демократичний політичний режим, який практично не можливо уявити без наявності в ньому демократичних виборів, які повною мірою можна реалізувати лише в умовах функціонування виборчої демократії. Будучи формою демократичного правління вона заснована на системі, яка дозволяє всім громадянам обирати одного кандидата зі списку конкурентів на політичну посаду.

Водночас електоральна практика в Україні за роки незалежності неодноразово свідчила про систематичні порушення принципів виборчої демократії, які не давали громадянам впевненості, що їхні голоси та вибір мають значення при формуванні складу представницьких і виконавчих органів публічної влади всіх рівнів, а, отже, і відчуття реального впливу на вироблення внутрішньо і зовнішньополітичного курсу держави. Хоча Україна пройшла складний шлях, і з прийняттям Виборчого кодексу суттєвим чином удосконаливши виборчу систему та процедури виборчого процесу, варто констатувати, цього не достатньо для забезпечення ефективного розвитку виборчої демократії.

Актуальність даного дослідження продиктована гіпотезою, що ефективна реалізація подібної форми демократичного правління в суспільстві не можлива без відповідного духовно-ціннісного фундаменту, уособленого в культурних нормах, цінностях, політичної, правової та іншої поведінки виборців, законодавців, учасників та адміністраторів виборчого процесу. Всього, що можна назвати культурою виборчої демократії. Її розвиток є важливим аспектом будь-якого демократичного суспільства. Він, зокрема, показує, наскільки активно громадяни беруть участь у виборах, як вони сприймають електоральний процес, яких цінностей та поведінки вони дотримуються до та під час нього, як дотримують норм виборчого права на практиці та інше.

Проблема становлення та розвитку культури виборчої демократії в Україні, особливо в умовах повномасштабної російсько-української війни 24 лютого 2022 року та правого режиму воєнного стану, коли повноцінна реалізація основних засад виборчої демократії з об'єктивних причин (безпекових, адміністративних, правових та ін.) є вкрай ускладненою, взагалі залишається практично недослідженим напрямком наукових досліджень у галузі знань з публічного управління та адміністрування.

Вітчизняні науковці – фахівці у галузі теорії держави і права, політичної науки та рідше, публічного управління та адміністрування, розглядають лише деякі аспекти проблеми функціонування інститутів виборчої демократії в Україні, але здебільшого в контексті перебігу електорального процесу, дотримання законності під час виборів, аналізу виборчого законодавства та ін.

Серед українських науковців проблеми виборчої демократії вивчаються через призму аналізу проблематики демократизації інституту виборів. Цим займаються, зокрема, О. Бакумов, С. Батура, М. Бучин, Ю. Ключковський, В. Ковтунець, О. Марцеляк, І. Панкевич, А. Романюк, М. Ставнійчук, О. Стаднік, А. Француз, В. Шаповал, Ю. Шведа та ін.

Крім того, у контексті досліджуваної проблематики важливе місце займає з'ясування взаємозв'язку та взаємозалежності між інститутом виборів та демократичним політичним режимом. Цьому питанню значну увагу приділяли такі зарубіжні науковці, як Г. Алмонд, Г. Аренд, Р. Даль, Р. Далтон, Й. Шумпетер та ін.

Важливою складовою джерельної бази дисертації є методологічні підходи до вивчення демократії. Серед них можна виділити авторські бачення проблем обчислення рівня демократичності політичного режиму: індекси політичної демократії Ф. Катрайта та К. Боллена, а також індекс демократії К. Херпфера.

Слід відзначити, що найбільш послідовним і транспарентним дослідником вітчизняного парламентаризму, його генези та еволюції у розвитку всіх аспектів виступає саме Наукова школа вітчизняного парламентаризму на чолі з доктором

політичних наук, професором В. Гошовською. Її ґрунтовні напрацювання присвячені темі становлення та розвитку виборчої демократії.

Окремо можна згадати праці науковців І. Дудко, Н. Максименцевої, І. Рейтеровича, які розвинули думку щодо виборчої демократії, щодо суттєвих змін в суспільно-владних відносинах щодо формування засад культури виборчої демократії

У середовищі вітчизняних та зарубіжних науковців немає єдиної позиції щодо категоріального апарату досліджуваної проблематики. У зв'язку з цим варто відмітити напрацюваннями Н. Максименцевої щодо розуміння та визначення культури виборчої демократії, що дає змогу розвинути власне дослідження щодо цього питання.

Отже, в Україні досі немає комплексного дослідження, присвяченого проблематиці визначення, формування та розвитку культури виборчої демократії. Тому дана дисертаційна робота є актуальною та вирішуватиме важливу проблему галузі наукових знань з публічного управління та адміністрування, що полягає в теоретичному осмисленні концепту культури виборчої демократії та визначенні особливостей її формування та розвитку в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Брав участь у виконанні науково-дослідної роботи за комплексним науковим проектом “Державне управління та місцеве самоврядування” (номер державної реєстрації 0199U002827) Національної академії державного управління при Президентові України, а саме:

– у 2021 році – виконавець на громадських засадах (наказ Національної академії від 15 березня 2021 року № 182-ос “Про залучення до виконання науково-дослідних робіт”) науково-дослідної роботи “Політична культура в забезпеченні єдності та консолідації українського суспільства”, номер державної реєстрації 0120U101662.

Мета й завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення особливостей формування та еволюції культури виборчої демократії в Україні, а також науково-теоретичне обґрунтування концепції її розвитку в умовах повоєнної ревіталізації

Для досягнення мети були визначені такі завдання:

- визначити сутність та принципи виборчої демократії та її культури в теорії демократії та публічного управління і адміністрування;
- з’ясувати особливості розвитку культури виборчої демократії в провідних демократичних державах;
- виокремити етапи становлення і розвитку культури виборчої демократії в Україні;
- охарактеризувати еволюційний розвиток організаційно-правових основ забезпечення розвитку культури виборчої демократії в Україні;
- визначити актуальні виклики та напрями розвитку культури виборчої демократії під час та після закінчення правового режиму воєнного стану
- обґрунтувати й розробити концепцію розвитку культури виборчої демократії в умовах повоєнної ревіталізації

Об’єктом дослідження є виборча демократія

Предметом дослідження є формування та розвиток культури виборчої демократії в Україні

Методи дослідження. Дослідження проводилося за допомогою поєднання загально- та спеціально наукових методів, притаманних державно-управлінській, політичній та правовій наукам.

Широке застосування отримав, зокрема, метод діалектичного пізнання для аналізу сутності категорії “культури виборчої демократії” в якості складової предмету дослідження (підрозділ 1.1). Методи системного аналізу було використано під час дослідження принципів виборчої демократії в теорії та практиці публічного управління та адміністрування (підрозділ 1.2). Метод порівняльного аналізу були використані під час дослідження та аналізу

функціонування культури виборчої демократії в провідних демократичних державах (підрозділ 1.3). Застосування методу історичного аналізу дало змогу визначити основні етапи становлення і розвитку культури виборчої демократії в Україні (підрозділ 2.1). Водночас активне застосування останнього у комплексі із порівняльно-правовим методом дало змогу проаналізувати еволюцію ключових організаційно-правових засад, що забезпечували розвиток культури виборчої демократії з моменту одержання незалежності Україною по сьогодні, а саме: нормативно-правової бази, правової культури, публічного адміністрування виборчого процесу (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4 відповідно).

Застосування формально-логічного методу дало змогу визначити та проаналізувати поточні виклики та перспективні напрями розвитку культури виборчої демократії під час та після закінчення правового режиму воєнного стану (підрозділ 3.1). Метод моделювання дав змогу розробити Концепцію розвитку культури виборчої демократії в Україні в умовах повоєнної ревіталізації (підрозділ 3.2).

Теоретико-методологічною основою даної дисертаційної роботи виступають фундаментальні положення теорії та практики публічного управління та адміністрування, базові концепції у підходах вітчизняних та іноземних науковців і практиків щодо процесу організації виборів на принципах демократії. В той же час, нормативно-правовою базою дослідження виступає Конституція України та закони України, укази Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, законодавство ЄС та держав-членів ЄС; джерелами виступають наукові статті, монографії, дисертаційні роботи, аналітичні та статистичні дані з окресленої проблематики.

Наукова новизна одержаних результатів. На основі проведеного комплексного дослідження вирішено важливу наукову проблему теорії та практики публічного управління та адміністрування, що полягає у визначенні особливостей формування та розвитку культури виборчої демократії України, а також теоретико-методологічному обґрунтуванні відповідної концепції її

розвитку в умовах повоєнної ревіталізації. Найбільш вагомими результатами, які характеризують наукову новизну дисертації, є такі:

вперше:

– інтегровано в понятійний апарат галузі наукових знань публічного управління та адміністрування комплексне визначення культури виборчої демократії в публічному адмініструванні, а саме: це сукупність соціальних, політичних, електоральних та інших відносин суб'єктів виборчого процесу, що відображає загальний рівень політичної культури суспільства, й, яка визначається якістю адміністрування виборчого процесу органами публічної влади, у тому числі рівнем їх відповідальності за правову регламентацію та організацію виборчих процедур, забезпечення гарантій вільної і безперешкодної участі громадян у виборчому процесі, а також наявністю дієвих механізмів громадського контролю з боку інститутів громадянського суспільства, що забезпечують прозорість і чесність проведення виборів;

– розроблена й обґрунтована концепція розвитку культури виборчої демократії в Україні умовах повоєнної ревіталізації, яка містить ключові напрями, заходи та очікувані результати щодо відновлення інститутів виборчої демократії, подальшого вдосконалення виборчого законодавства, посилення механізмів громадянської активності й участі в електоральному процесі, покращення системи державного і громадського контролю діяльності суб'єктів публічного адміністрування виборів;

удосконалено:

– наукові підходи до розуміння сутності таких понять теорії та практики публічного управління та адміністрування, як: «демократія», «вибори», «культура виборчої демократії», «виборча демократія», «принципи виборчої демократії»;

– методологічний підхід до розуміння ролі принципів виборчої демократії у формуванні її культури, що ґрунтується моніторингу дотримання учасниками, адміністраторами, виборцями та іншими дотичними до виборчого процесу

суб'єктами наступних критеріїв: беззаперечної поваги до цінностей демократії; гарантування громадянської участі у виборчому процесі; толерантності та плюралізму в політичному дискурсі; прозорості виборчого процесу та відповідальності політичних акторів перед виборцями; поваги до букви закону; етики та високих моральних стандартів поведінки політичних лідерів та кандидатів.

підхід до періодизації розвитку культури виборчої демократії в Україні, що ґрунтується на методі історичного аналізу становлення та еволюції основних правових інститутів виборчої демократії в Україні, починаючи з періоду після незалежності в 1991 році і до сучасних днів; відповідно це: період після незалежності (1991-2004 роки); період Помаранчевої революції та політичних криз (2004 – 2013 роки); період після Революції Гідності (2014-2022 роки); період правого режиму воєнного стану (з 24 лютого 2022 року);

дістали подальший розвиток:

– узагальнення особливостей функціонування культури виборчої демократії у розвинутих демократичних державах що дозволило пролити світло на існування серйозних викликів і загроз для нормального роботи інститутів виборчої демократії навіть у таких еталонних осередках ліберальної демократії як США та країн-членів ЄС з високим індексом демократії;

– розуміння ролі системи публічного управління та адміністрування в реалізації принципів виборчої демократії, яка полягає: у забезпеченні розвитку ефективної, прозорої та справедливої виборчої системи та виборчого процесу; управлінні виборчими ресурсами, координації між різними рівнями влади; реалізації виборчих реформ; забезпеченні дотримання виборчого законодавства, захисту прав виборців та у впровадженні технологій для підвищення ефективності та прозорості виборів; забезпеченні разом із інститутами громадянського суспільства та іншими недержавними заінтересованими групами суспільства певний рівень правової культури учасників виборчого процесу;

– обґрунтування гіпотези, що вдосконалення організаційно-правового, і зокрема конституційно-правового, регулювання виборчого процесу чинитиме позитивний вплив на формування такої важливої складової культури виборчої демократії як правова культура у сфері виборчих відносин, уособленої в інституті відповідальності суб'єктів виборчого процесу перед виборцями, повазі всіх його учасників до букви закону та дотримання етичних стандартів електоральної поведінки;

– визначення актуальних проблем та викликів розвитку культури виборчої демократії під час та після закінчення правового режиму воєнного стану, до яких, зокрема, належать: технічна неможливість провести загальнодержавні і місцеві вибори відповідно до принципів виборчої демократії на всій території України; відсутністю правової бази, яка б вирішувала обставини, що виключають проведення виборів; відсутність суспільного запиту на проведення виборів; обмеження свободи інформації в державі; суттєве зниження організаційної та фінансової спроможності політичних партій;

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні та прикладні висновки та розроблені у дисертаційній роботі рекомендації можуть бути використані в:

– науково-дослідній роботі – у процесі подальших наукових розробок методологічного та практичного характеру щодо формування культури виборчої демократії в Україні;

– законотворчій діяльності – для удосконалення окремих норм виборчого законодавства України, в частині формування культури виборчої демократії в Україні;

– навчально-методичній роботі – при викладанні навчальних дисциплін “Публічна служба”, “Державне управління”, “Основи виборчої демократії”; для підготовки підручників, навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів.

Результати дослідження мають прикладне значення, основні результати дисертаційної роботи використані Фастівською районною радою Київської області при організації роботи з оцінки ризиків та можливих порушень у діяльності посадових осіб райради, як учасників виборчого процесу, підготовки заходів щодо їх усунення, внесення голові Фастівської районної ради відповідних пропозицій (довідка впровадження від 23.06.2023 року № 01-14/98).

Науково-практичні результати та висновки дисертаційного дослідження використані в робочому процесі Іршанської селищної ради (довідка впровадження від 22.09.2023 року № 1174/05-22) та Горщиківської сільської ради (довідка впровадження від 25.09.2023 року № 1210/03-22) Коростенського району Житомирської області з метою підвищення рівня обізнаності уповноважених осіб та інших учасників виборчого процесу щодо дотримання принципів демократії у виборчому процесі з метою подальшого посилення контролю за дотриманням норм виборчого законодавства України.

Теоретичні результати дисертаційного дослідження планується користати при навчанні уповноважених осіб Коростенської районної ради Житомирської області з метою злагодженості у проведенні виборчих процедур у ході наступних виборів, уникнення порушення демократичності виборів, внесення відповідних пропозицій щодо забезпечення належної роботи посадових осіб як учасників виборчого процесу (довідка впровадження від 20.10.2023 року № 01-13/11).

Дискусійні положення дисертаційної роботи можуть стати основою для подальших наукових розробок.

Особистий внесок здобувача. Дана дисертація – це самостійна наукова праця, у якій розвинуто теоретико-методологічні засади та досліджено та проаналізовано особливості формування та розвитку культури виборчої демократії в Україні та розроблено відповідну Концепцію її розвитку в умовах повоєнної ревіталізації з урахуванням міжнародного досвіду. У роботі всі наукові положення, висновки та пропозиції одержані дисертантом особисто.

Результати дисертаційної роботи викладено в одноосібних опублікованих працях.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи було обговорено та вони отримали позитивну оцінку на наукових семінарах та круглих столах. Основні положення, висновки дисертації оприлюднені автором: 10-го ювілейного щорічного Всеукраїнського науково-практичного круглого столу до Дня Соборності України (Київ, 25 січня 2023 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2023: публічне управління та державна служба» (Київ, 29 березня 2023 р.), Міжнародна наук.ово-практична конференція «Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього» (Київ, 26–27 квітня 2023 р.), Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference (May 4-5, 2023), Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference (May 11-12, 2023), Sustainable public sector in times of uncertainty: 10th International scientific-practical conference on changes in public governance (17 of May, 2023), науково-практичного семінару «Політичні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання» (Київ, 26 травня 2023 р.), Міжнародного круглого столу до Дня державної служби «Професіоналізація державної служби: вітчизняні виклики та європейські орієнтири» (Київ, 20 червня 2023 р.), IV-го Конгресу парламентаристів до Дня Конституції України (Київ, 28 червня 2023 р.), щорічного загальнонаціонального круглого столу «Цінність незалежності – рушійна сила державотворення» (Київ, 6 вересня 2023 р.), міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні виклики та актуальні проблеми науки, освіти, технологій та суспільства (Біла Церква, 1 листопада 2023 р.), Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Internet Conference, (November 16-17, 2023), Всеукраїнського круглого столу «Вітчизняний парламентаризм: виклики в сучасному геополітичному вимірі» (Київ, 21 листопада 2023 р.).

Публікації. Результати дисертації опубліковані автором у 20 наукових працях, зокрема, це: 7 публікацій у наукових фахових виданнях (в тому числі 1 публікація у міжнародному науковому виданні), 13 публікацій матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 202 сторінки, основний зміст роботи викладено на 180 сторінках, список використаних джерел містить 203 найменувань на 21 сторінці. Дисертація в основному тексті містить 1 таблицю та 0 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ ВИБОРЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Сутність культури виборчої демократії в теорії публічного управління

Для розуміння сутності феномену виборчої демократії та її культури є важливим з'ясувати взаємозв'язок та взаємозалежність між інститутом демократичних виборів та самою демократією.

Існує низка підходів до визначення терміну «демократія». Найбільш поширена інтерпретація – етимологічна, пов'язана з походженням терміну. Етимологічно термін «демократія» означає «влада народу», «народовладдя». Емпіричний підхід передбачає уточнення поняття демократії на основі вивчення суспільно-політичної практики демократичних країн. Але найпоширенішою є ідея демократії як форми народовладдя. Основний акцент у його визначенні часто робиться не на права і свободи громадян, а на особливий характер форми держави.

Наприклад, народовладдя часто визначається як «сутність держави, яка полягає у належності та здійсненні влади народом у власних інтересах у правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини» [125, с. 39]. Тобто демократія розглядається як своєрідна інституційно форма народовладдя.

Термін «демократія» досить швидко зникає з обігу у часи Римської імперії і Середньовіччя. В англійській мові він з'являється лише в XVI столітті [201, р. 19]. У цей же час відбувається відродження античної, а точніше римської традиції республіканізму, яка згодом у XVIII ст. дасть ідеологічне підґрунтя Американській та Французькій революціям. Втім, ця традиція, де слова «демократія» та «республіка» часто вживалися як взаємозамінні, а іноді і як

синоніми, не відображає сучасне розуміння “демократії”, оскільки вона відкидала ідею універсального (загального) права голосу [140, р. 5].

У двадцятому столітті концепція демократії була значною мірою спотворена авторитарними та тоталітарними режимами, які вводили такі поняття, як “президентська демократія”, “базова демократія”, “керована демократія”, “органічна демократія”, “селективна демократія” та “неодемократія” тощо. Ці терміни могли б здатися лише історичними аномаліями, але під час правління Сталіна в СРСР термін і концепція “народної демократії” отримали нове значення, щоб виправдати державні перевороти у країнах Центральної та Східної Європи після Другої світової війни, і знову вплинули у 2014 році у контексті гібридної фази російсько-української війни, яку розпочала Росія на сході України. Ця концепція базується на принципах так званого «примату волі народу», і спрямована на порушення конституційної послідовності зміни влади, для того щоб легітимізувати нові політичні утворення, які власне і називали “народними демократіями”, оминаючи конституційні процедури, котрі, хоча формально і не були скасовані, але вважалися другорядними перед т.з. “народною волею” [17, с. 30].

Відомий американський соціолог Джозеф Шумпетер досить критично оцінював те, що він охарактеризував як “класичну доктрину демократії”. Він стверджував, що ця доктрина, яка визначає демократію як набір інституційних механізмів для ухвалення політичних рішень, що відображають загальне благо через надання народу можливості вирішувати свої проблеми шляхом вибору представників для реалізації їх волі, є нелогічною та непрактичною. Він запропонував альтернативне бачення демократії, а саме як інституційного устрою для прийняття політичних рішень, який уможлиблює здобуття політичної влади через конкурентну боротьбу індивідів за голоси електорату [187].

Сеймур Мартін Ліпсет, надихнувшись ідеями Джозефа Шумпетера, вважав демократію політичною системою, що забезпечує періодичні конституційні

можливості для заміни керівництва держави шляхом механізму, що дозволяє громадянам обирати з-поміж багатьох кандидатів на політичні посади найбільш підходящих. Він розглядав її, передусім, як соціальний інструмент, який вирішує дилему, як на рівні всього суспільства знаходити і приймати такі рішення з-поміж численних альтернатив, що пропонують різні соціальні груп із різними часто протилежними інтересами, щоб вони могли задовольнити більшість [178, р. 71]. Таке розуміння демократії передбачає наявність певних умов, а саме: сукупності переконань, що визнаються всіма членами суспільства, які легітимізують демократичну систему і визначають її конкретні інституції, такі як політичні партії, та вільні та конкретні вибори, вільна преса тощо (Ліпсет називає це “політичною формулою” демократії); наявність дихотомії «політична влада – опозиція» (в його термінології це: політичні лідери, які обіймають офіційні державні посади і лідери, які не обіймають їх, але прагнуть отримати владу виключно законним способом).

На сучасному етапі демократія існує, передусім, у формі представництва, згідно з яким народ як єдине джерело влади в державі здійснює її через обраних представників. Хоча представницька демократія не виключає можливості використання форм прямого народовладдя, однак все ж ключовим механізмом формування влади в сучасних умовах є вибори.

Зокрема, цьому питанню значну увагу приділяли чимало зарубіжних науковців, доводячи, що демократія не може повноцінно функціонувати без наявності демократичних виборів.

Зокрема, Й. Шумпетер був одним із перших дослідників, який обґрунтував виборчу демократії як окрему модель демократії і запропонував відому максиму, згідно з якою, суспільство можна вважати демократичним, якщо в ньому існують вільні та конкурентні вибори.

Особливо цінною у цьому контексті є також праці Р. Даля, зокрема, «Демократія та її критика» [143] і «Поліархія: Участь та опозиція» [142], у якій автор, називаючи атрибутивні ознаки демократії, більшість з них пов’язує саме з

інститутом демократичних виборів. Дослідник запроваджує у науковий обіг поняття «поліархія» для розмежування демократичного ідеалу і демократичної практики. В розумінні вченого поліархія є набором політичних інститутів, які необхідні для справжньої демократії. За концепцією Р. Даля, поліархія визначається наступними характеристиками: виборна влада має можливість впливати на урядові рішення у сфері вироблення та реалізації державної політики; політичні посади займаються внаслідок чесних виборів, на яких порушення є рідкісним явищем; право голосу, так само як право бути обраним на виборні посади має більшість дорослих громадян; громадяни можуть вільно висловлювати свої думки без страху перед політичними репресіями, тобто вільно критикувати уряд, політичний режим, соціально-економічний лад або пануючу ідеологію; громадяни мають право на доступ до альтернативних джерел інформації, існування яких гарантовані та захищені законодавством; громадяни мають вільне право на самоорганізацію і відповідно створювати та приєднуватися до політичних партій та груп інтересів, що намагаються вплинути на уряд через вибори та інші мирні методи політичної конкуренції [142].

Вказаний підхід та його застосування ще раз засвідчують важливість виборів для функціонування демократії, адже п'ять із семи інституційних ознак поліархії Р. Даля безпосередньо пов'язані з виборами, а два інші, хоч прямо і не стосуються електорального процесу, все ж опосередковано з ним пов'язані. Називаючи інститути поліархії, Р. Даль наголошує на тому, що вони потрібні для найвищих досягнень у демократичному процесі управління державою. При цьому необхідність інститутів поліархії не означає, що їх наявність є достатньою, тому він допускає можливість подальшої демократизації цих країн, які мають інститути поліархії.

Також проблематику кореляції демократії та виборів можна розглядати через призму вивчення динаміки політичних процесів, способів формування та функціонування державно-владних інституцій, політичної свідомості та поведінки громадян у сучасних демократичних країнах.

Зокрема, Рассел Далтон, послідовник Р. Даля, зауважує, що демократія як політична система не мислима без виборів, референдумів та інших методів громадської активності [144].

Такі дослідники як Х. Лінц, А. Пшеворський та інші підкреслюють кореляцію між формою правління та виборчою системою, що забезпечить демократичний розвиток держави.

Наприклад, Х. Лінц доводив, що парламентські системи найбільш придатні для стабільної демократії [177]. А. Пшеворський сформулював проблему здатності демократії до підтримки свого існування на основі теорії ймовірного колективного вибору, або децентралізованої стратегічної згоди. Згідно з якою, політичні сили в демократичних суспільствах погоджуються з поразкою на виборах, оскільки вірять, що інституційна структура, яка організовує демократичну конкуренцію, дасть змогу взяти реванш у майбутньому (див., зокрема: [146; 182]).

На важливість виборів як елемента та індикатора демократії звертає увагу також видатний американський політолог Габріель Алмонд. Він у низці своїх головних наукових публікаціях, зокрема, «Порівняльній політиці» (1978) [128] та "Переосмисленні громадянської культури" (1989) [192] підкреслював важливість виборів у демократичній системі як механізму, за допомогою якого громадяни висловлюють свої уподобання та забезпечують підзвітність уряду. Він визначив вибори як основний компонент "вхідних функцій" у своїй структурно-функціональній моделі політичних систем, яка також включає політичну соціалізацію, артикуляцію інтересів та агрегацію інтересів. Вчений підкреслював, що вибори є фундаментальним механізмом політичного самовираження та участі, що дозволяє громадянам впливати на політику та лідерство, а також слугують каналом для того, щоб вимоги громадськості були належним чином представлені в урядовій політиці. При цьому за Г. Алмондом, одну з ключових ролей в його моделі політичної системи відіграє політична

культура участі та рівень громадянської освіти, що забезпечують реалізацію виборами своєї ролі в демократичному суспільстві.

Окрім політологічних підходів, проблема співвідношення демократії і виборів розглядається з позицій політичної філософії та соціології.

Зокрема, велике значення для розширення поняття участі громадян у демократичних процесах має науковий доробок німецького соціолога і політичного філософа Юргена Габермаса щодо комунікативних процесів та громадянської активності. Його ідеї щодо комунікативної дії та громадянської сфери сприяли глибшому розумінню ролі громадян у підтримці та розвитку демократичних інституцій, у тому числі і демократичних виборів (див., наприклад одну з його основних робіт: [163]).

Загалом, виходячи з різних теоретичних підходів, що досліджують різні аспекти демократичних систем, чітко бачимо, що вибори слугують не тільки атрибутом демократичного режиму, але й лакмусовим папірцем, який дає змогу визначити рівень демократії в конкретній країні, з'ясувати приналежність режиму до певного типу.

Важливою складовою вивчення демократії, а відтак і виборів як її атрибутивної складової, стали наукові підходи до індексування демократії. Вони дають змогу формалізовано підійти до демократії, а також припустити, що інститут виборів та рівень його демократичності теж можуть піддаватися обчисленню. Серед них можна виділити авторські бачення проблем обчислення рівня демократичності політичного режиму: індекси політичної демократії Ф. Катрайта [141] та К. Боллена [134]. Ці та інші вчені створили формули для вимірювання рівня демократії, використовуючи різні критерії та індикатори, де демократичні вибори є одним із основних елементів у цих формулах.

Про важливість вимірювання рівня демократії у світі свідчить і той факт, що не лише окремі науковці, але й цілі міжнародні наукові та громадські установи приділяють цій проблемі значну увагу. Серед них можна назвати такі: британський дослідницький центр «The Economist Intelligence Unit», який

обчислює індекс демократії у світі [193]; американську міжнародну неурядову організацію «Freedom House», що займається вимірюванням рівня демократичного врядування у 29 країнах світу у своєму щорічному звіті «Nations in Transit» (див.: [156]; німецький міжнародний Фонд Бертельсманна, які досліджують рівень демократії у світі з допомогою обчислення індексу трансформації [196]; Гельсінський університет, група вчених якого під керівництвом Т. Ванханена розробила індекс демократизації; Міжнародний інститут демократії і сприяння виборам (International IDEA), які реалізують проекти щодо оцінки рівня розвитку демократії [167], виборчого процесу [168] та інше.

В контексті обраної проблематики одну з ключових ролей грає є підхід до розробки критеріїв демократичного режиму, відомий як Глобальний індекс стану демократії (GSoD Indices), який розробив Міжнародний інститут демократії і сприяння виборам. Фахівці цього інституту зосереджують увагу на недоліках у тлумаченні демократії як набору урядових інститутів та суспільних процесів, адже останні часто використовуються для не демократичних цілей. Вони пропонують розглядати демократію через призму її принципів та цінностей, які роблять інститути та суспільство або демократичними, або недемократичними. У межах цього підходу визначено два ключові принципи демократії: громадський контроль за владою та ухваленням рішень і рівноправність громадян у при реалізації цього контролю. Також ця методика включає у розрахунок індексу демократії набір цінностей, через які ці принципи реалізуються у практичному полі. До останніх віднесено: громадська участь у політичному процесі, легітимність влади, представництво та підзвітність влади, прозорість владних рішень і дій, зворотній зв'язок влади і суспільства та соціальна солідарність. Шкала оцінки відповідно ранжується наступним чином: «дуже висока», «висока», «середня», «низька», «дуже низька» [169].

Оскільки Глобальний індекс стану демократії передбачає оперування принципами та цінностями демократії для вимірювання рівня демократичності

політичного режиму, відповідний підхід можна застосовувати і до інституту виборів для оцінки рівня його демократичності. Позаяк, він акцентує увагу, по-перше, на значенні демократичних виборів серед цінностей демократії, а по-друге, він базується на гіпотезі, що власне сама демократія може існувати лише тоді, коли суспільство дотримується відповідних цінностей та принципів. З цього можна зробити висновок, що характер виборчої демократії також залежить від внутрішніх принципів, і лише при їх дотриманні можна говорити про демократичність виборчого процесу.

Систематизувавши методологічні підходи до індексування демократії, стає очевидними наступне: немає жодного наукового проекту чи підходу, спрямованого на обчислення демократичності режиму, який би не включав вибори до параметрів вимірювання рівня демократії. Однак потрібно чітко розуміти, що вибори далеко не завжди є індикатором демократії. З одного боку, це зумовлено тим, що вибори можуть слугувати інструментом у руках недемократичної влади, а з іншого – наявність демократичних виборів ще не є гарантією реалізації народовладдя в певній державі. Це найбільш характерно для тоталітарних та авторитарних суспільств, де через брак демократичних традицій вибори можуть приводити до влади осіб, які здійснюють недемократичну політику і становлять загрозу самій демократії. Як правильно підкреслює Ю. Шведа, уряди, що утворюються в результаті виборів, можуть проявляти ознаки неефективності, корупції, безвідповідальності, піддатися впливу різних груп інтересів та не бути здатними до впровадження політики в ім'я суспільного блага. Ці характеристики можуть призвести до того, що деякі уряди вважатимуться небажаними, але це не робить їх недемократичними [124, с. 7].

В умовах радянського тоталітарного політичного режиму в Україні інститут демократичних виборів був відсутній, а тому не було об'єктивної потреби у їх дослідженні. І хоча радянські дослідники, розглядаючи виборчу проблематику, наголошували на «демократичному характері» виборів у СРСР, ми чітко розуміємо, що у цьому випадку йшлося про звичайну підміну понять та

гру слів. Наукові дослідження, пов'язані із демократизацією інституту виборів у розпочалися лише з розпадом Радянського Союзу.

Серед сучасних українських дослідників значний внесок у цей аспект дослідження зробив, наприклад, А. Романюк. Він підкреслює, що вибори є не лише ознакою демократії, але й активним каталізатором, який відображає їх важливу роль у житті суспільства та у формуванні демократичної політичної системи. Вчений досить точно характеризує їхній взаємозв'язок та взаємовплив, стверджуючи, що вибори і демократія є нероздільними. Розглядаючи одне явище, неможливо абстрагуватися від іншого, тобто, на його думку, вибори є передумовою становлення демократії, важливим індикатором і, в певному сенсі, її результатом [115, с. 3].

У зв'язку з вище наведеним можна стверджувати, що наразі існують два основних підходи щодо трактування інституту виборів. Перший підхід (процедурний), як зазначено вище, по суті трактує вибори як процес, формальну процедуру реалізації виборчих прав громадян через виконання встановленого порядку дій та правових механізмів. Головним у межах цього підходу є забезпечення формальної відповідності процедур законодавству. Недолік згаданого підходу в контексті досліджуваної проблематики, на нашу думку, очевидний, адже виборчий процес не існує сам для себе.

Тому доцільно у процесі дослідження використовувати другий підхід (ціннісний, або аксіологічний), згідно з яким виборчий процес слугує засобом реалізації політичних прав громадян та втіленням їхньої свободи на рівні суспільства, а також механізмом застосування виборчих прав та свобод людини та громадянина. При цьому різні етапи виборчого процесу фактично є формами реалізації цих прав та свобод. Вибори, згідно з цим підходом, є не тільки формальним механізмом формування влади, але і способом реалізації політичних прав громадян і конституційною платформою демократичного суспільно-політичного ладу. Використання такого підходу дає змогу розглядати вибори як атрибут демократичного політичного режиму, а сам виборчий процес

оцінювати через призму демократичних/недемократичних характеристик [8, с. 35]

Отже, вибори є ключовою характеристикою демократії, хоча і не єдиним її аспектом. Маючи демократичний характер, вони призводять до конкретних політичних наслідків – сприяють розвитку демократичного режиму, реалізації прав і свобод громадян, здійсненню управління в інтересах народу. Загалом вибори, як засвідчує практика, виконують надзвичайно важливі функції в демократичному суспільстві:

- слугують важливим інструментом реалізації народного суверенітету. Це проявляється у тому, що народ як єдине джерело влади в державі делегує свою волю обраним представникам, які від його імені здійснюють управління;

- є засобом залучення громадян до процесу управління державою. Вибори є лише однією з форм політичної участі громадян, поряд із членством у політичних партіях, рухах, організаціях; поряд із участю народу у таких формах прямої демократії, як референдуми, мітинги, демонстрації і т.д. Водночас для багатьох громадян вибори – це єдина форма участі в політичному житті суспільства, вони уможливають політичну участь для масового виборця;

- є способом формування і вираження громадської думки, оскільки через них проявляється ставлення громадян до політичних інститутів. За результатами виборів визначається рівень впливу різних політичних сил, ставлення громадян до правлячої еліти і опозиції, режиму загалом, специфіки політичних уподобань громадян. Вибори є своєрідним масштабним опитуванням громадської думки;

- є головним засобом легітимації влади в демократичних державах, але лише за умов, якщо вони відбуваються відповідно до норм законодавства та є демократичними. В іншому випадку вони, навпаки, виконуватимуть функцію делегітимації;

– є стабілізатором політичної системи, адже сприяють послабленню соціальної напруги, досягненню суспільного консенсусу. Вибори відображають артикуляцію та узгодження різноманітних інтересів виборців, включаючи навіть протилежні позиції. Їх результати визначають, які суспільні групи мають підставу претендувати на роль правлячих, тим самим розставляючи усе по своїх місцях;

– відіграють роль механізму суспільного контролю над діяльністю влади, що спрацьовує з певною періодичністю. Якщо дії влади протирічать загальносуспільним та груповим інтересам, виборці можуть віддати перевагу іншим політичним силам на виборах, що є способом її, так би мовити, «покарання» та «примусу» діяти в суспільних інтересах. Крім того, через вибори формуються представницькі органи, який також виконують функцію контролю за діяльністю виконавчої гілки влади;

– є фільтром, що відсіює непопулярних та неефективних політиків, сприяючи підвищенню ефективності управління державою. Проте успішність цієї функції сильно залежить від рівня політичної освіченості та культури виборців, оскільки під час виборчих кампаній кандидати та партії можуть використовувати маніпулятивні виборчі стратегії, намагаючись вплинути на думку громадян та розповсюджувати неперевірену чи недостовірну інформацію;

– відіграють важливу просвітницьку роль, оскільки політичні сили, які беруть участь у виборах, поширюють свою програму, висвітлюють її значення та важливість перед виборцями. Вони пропагують конкретну ідеологію та систему цінностей, пропонують рішення для суспільно значущих проблем, сприяючи підвищенню політичної та правової свідомості громадян, а також зростанню рівня їх політичної культури та активної участі у політичному процесі;

– сприяють делегуванню інтересів різних суспільних груп. Кандидати та політичні партії є голосами різноманітних суспільних груп, маючи власну соціальну базу та підтримку виборців. Вони представляють інтереси своїх прибічників та прагнуть отримати владу, щоб діяти від їх імені. Враховуючи це,

одним з важливих завдань виборів є відтворення у представницькому органі реальної соціальної структури суспільства;

- є механізмом рекрутування політичних еліт суспільства. Завдяки виборам громадяни можуть здійснювати оновлення політичної еліти, вибираючи тих, кого вони вважають гідними обіймати посади влади. Ключовим аспектом цієї функції є можливість реального вибору серед кандидатів, які балотуються на виборні посади. Громадянам важливо забезпечити можливість вибирати серед кращих представників еліти, а не обирати, як свідчать вітчизняні виборчі кампанії, «менше з двох зол».

- визначають напрям суспільного розвитку на визначений термін, адже здійснюючи акт волевиявлення, громадяни формують представницький орган влади, визначають конфігурацію сил в ньому, опосередковано впливають на формування виконавчої влади та встановлюють правила взаємовідносин між владою та опозицією;

Цим зумовлено різноманітність критеріїв, за якими можна класифікувати вибори. Вчені виділяють різні типи виборів, класифікуючи їх зокрема за такими критеріями [22; 25]:

- 1) за об'єктом:
 - парламентські;
 - президентські;
 - вибори місцевих рад;
- 2) за способом виявлення волі виборців:
 - прямі або безпосередні вибори, коли виборці обирають свої представників безпосередньо.
 - непрямі вибори, коли голосують не самі громадяни, а своєрідні посередники, котрим це право делегується (зазвичай це обрані виборцями особи – виборщики, парламентарі тощо. Наприклад, в Австрії верхню палату парламенту обирають парламенти земель (такі вибори класифікуються як багатоступеневі), а США Президента обирають не виборці, а виборщики;

- 3) за територіальною ознакою:
 - загальнонаціональні, які проводяться на всій території держави;
 - місцеві, які відбуваються на окремо взятій території (регіоні, муніципалітеті, районі тощо);
- 4) за кількістю виборців:
 - загальні вибори, де мають право брати участь всі громадяни, які мають право голосу;
 - часткові вибори, де мають право брати участь лише ті громадяни, що мешкають у межах певної територіальної одиниці держави;
- 5) за правовими наслідками:
 - дійсні вибори, проведені відповідно до законодавства.
 - недійсні вибори, які відбулися з порушеннями виборчого законодавства, які вплинули на результати голосування;
- б) за часом проведення:
 - чергові вибори, які організовуються у зв'язку з закінченням встановленого законодавством терміну повноважень представницького органу або виборної посадової особи;
 - позачергові вибори, які проводяться у випадку передчасного припинення повноважень всього складу виборних органів;
 - повторні вибори, які проводяться в конкретному виборчому окрузі у випадку визнання виборів у цьому окрузі недійсними або, якщо вони взагалі не відбулися за певних причин.

Узагальнюючи вище окреслене, важливо відзначити одну ключову деталь – це різноманітність функцій виборів та їхнє пристосування до різних політичних контекстів.

Так, у недемократичних режимах вони можуть використовуватися для маскування дій влади, тоді як у демократичних країнах є символом демократії. У стабільних демократіях вони відіграють свої функції повністю, тоді як у перехідних суспільствах їхні можливості можуть бути обмеженими та

тимчасовими. В гомогенних суспільствах вони сприяють політичній конкуренції, у гетерогенних – репрезентативності та стабільності системи. Важливо також враховувати, що на реалізацію функцій впливають форма управління, територіальна структура, а також партійна та виборча системи. У сучасному світі демократичні вибори, хоч і не єдиний, але обов'язковий елемент демократії.

Виходячи з такого теоретичного розуміння феномену виборів та їх тісної кореляції із поняття «демократія», можемо констатувати, що виборча демократія є формою демократичного правління, що заснована на системі, яка дозволяє всім громадянам обирати одного кандидата зі списку конкурентів на політичну посаду. Обов'язковою умовою для ідентифікації виборчої демократії є відповідність виборів критеріям демократичності: виборчий процес має бути вільним і чесним, без будь-якого примусу чи підкупу, а також незалежним від втручання чинної влади. Виборча демократія є складовою більш загальної системи – демократичного політичного режиму, який у розвинених демократичних державах світу існує у політико-ідеологічній формі «ліберальної демократії», заснованої на принципах дотримання фундаментальних прав і свобод людини і громадянина, гарантованими конституційними нормами, а також колективних прав і свобод, які забезпечуються нормами національного законодавства.

Відповідно головними складовими виборчої демократії є:

- можливість для громадян вибирати представників у представницькі органи публічної влади всіх рівнів;
- право кандидатів брати участь у виборах і конкурувати за підтримку виборців;
- регулярне проведення виборів через певні проміжки часу для визначення партій або осіб, які увійдуть до складу представницьких органів або займуть офіційні посади;

- врахування більшості голосів або інших критеріїв для встановлення переможців виборів;
- додержання законодавчих та процедурних норм у проведенні виборів, а також забезпечення їхньої прозорості та справедливості [53].

Очевидно, що реалізація подібної форми демократичного правління в суспільстві не можлива без певного духовного фундаменту, уособленого в людській культурі. Саме поняття «культура» визначається як: «сукупність усіх видів перетворюючої діяльності людини та її результати; сукупність досягнень суспільства у сфері матеріального та духовного розвитку» [121, с. 139]. Тобто вона є присутньою в тій чи іншій формі в усіх проявах суспільного життя.

Культура є явищем, що має багатогранне значення та різноманітні прояви. Кожен аспект культури відображається у конкретних творчих досягненнях людства, що є втіленням накопичених знань, історичних традицій та духовних цінностей.

Так, матеріальна культура відображається у технологічних досягненнях, правова – у законодавчих актах, політична – у функціонуванні політичних інститутів та політичних процесів, естетична – у творах мистецтва.

Відповідно дослідники з позицій різних дисциплінарних підходів визначають політичну культуру:

- як сукупність цінностей, практик, навичок і установок, які сприяють активній участі громадян у політичному процесі та гарантують розуміння і повагу до демократичних інститутів (за Сіднеєм Вербою та Габріелем Алмодном (див., зокрема: [192; 191]));
- як система цінностей, уявлень та стереотипів, які формуються у суспільстві через взаємодію різних політичних акторів (за Робертом Далем (див., зокрема: [143]));
- як сукупність значущих цінностей, переконань та уявлень, які визначають ставлення громадян до політичної системи та їхню участь у

політичному процесі (за Рональдом Інглхартом та Крістіаном Вельцелем (див., зокрема: [165]));

– як набір цінностей, навичок і звичаїв, що сприяють створенню середовища, де громадяни відчують себе зацікавленими та здатними брати участь у політиці (за Робертом Патнемом (див., зокрема: [183])).

Таким чином, якщо виходити з ціннісного розуміння виборів та широкого тлумачення поняття культури, то, відповідно, виборча культура як окремий прояв політичної культури є засобом самовідновлення політичного життя суспільства через виборчий процес. Оскільки виборчий процес є суттєвою складовою політичного процесу, тому логічно, що саме через нього проявляється і виборча культура. Тобто в певному сенсі він виступає творцем виборчої культури. Водночас, важливо зазначити, виборча культура не є тотожною культурі політичній. Це пояснюється тим, що основним шляхом реалізації політичної культури є політичний процес. Саме через нього вона проявляється і стає доступною для сприймання.

Виходячи з вище зазначених тлумачень понять виборчої демократії і політичної культури, та спираючись на методологію теорії публічного управління, спробуємо дати визначення поняттю «культура виборчої демократії». Але спочатку варто звернутися до небагатьох існуючих у фаховій літературі дефініцій цього терміну.

Відзначимо, що серед українських дослідників цим науковий інтерес до цього питання має доктор юридичних наук Н. Максименцева. На її думку культура виборчої демократії є системою, що охоплює певні встановлені в суспільстві рамки, які визначають легітимність уряду, політичні та юридичні стандарти поведінки громадян, а також ефективне та законне втілення зазначених стандартів при реалізації демократичного процесу виборів та представництва інтересів громадян [63, с. 59].

Втім це визначення віддзеркалює погляди цього науковця як правознавця та юриста. Нас же цікавить культура виборчої демократії у публічному

адмініструванні. У зв'язку з цим можна запропонувати наступне визначення цього терміну само з позицій державно-управлінської науки, а саме: це сукупність соціальних, політичних, електоральних та інших відносин суб'єктів виборчого процесу, що відображає загальний рівень політичної культури суспільства, й, яка визначається якістю адміністрування виборчого процесу органами публічної влади, у тому числі рівнем їх відповідальності за правову регламентацію та організацію виборчих процедур, забезпечення гарантій вільної і безперешкодної участі громадян у виборчому процесі, а також наявністю дієвих механізмів громадського контролю з боку інститутів громадянського суспільства, що забезпечують прозорість і чесність проведення виборів.

1.2. Роль принципів виборчої демократії в контексті формування культури виборчої демократії

Варто зазначити, що попри значну увагу вітчизняної та зарубіжної політичної науки до аналізу сутнісного змісту феномену культури виборчої демократії, єдиного бачення проблеми її принципів немає. Відсутня не тільки уніфікована типологія таких принципів, але й вичерпний перелік принципів самої виборчої демократії. Тому важливим завданням роботи стає розкриття суті та особливостей принципів виборчої демократії, їх типологія.

Сам термін «принцип» (від лат. *principium* – початок, основа) може трактуватися у двох значеннях: 1) як характеристика самої людини. У цьому випадку під принципами розуміють певні переконання, позиції, правила поведінки особи; 2) як характеристика певної науки, теорії чи практичної діяльності. У цьому трактуванні під принципом розуміють: по-перше, певні засадничі ідеї, що лежать в основі певної теорії, науки, ідеології; по-друге, засади, на основі яких відбувається функціонування і розвиток певних явищ, здійснюється суспільна діяльність [8, с. 47].

Принципи характеризуються всезагальністю (їхня дія поширюється на усі структурні елементи певного явища чи сфери, з якого вони виокремлені), саморегуляцією (принципи здатні направляти розвиток і функціонування певного явища чи ідеї у відповідному руслі), виконують регламентуючу роль щодо діяльності у певній сфері. Характеризуючи зміст принципу, український науковець С. Погребняк зазначає, що це поняття позначає не просто звичайну ідею чи вимогу, але є ключову, фундаментальну, первинну, універсальну, керівну, засадничу і провідну [78].

Принципи, що лежать в основі певного виду суспільної діяльності, можуть бути закріпленими чи незакріпленими (ґрунтуватись на звичаях, традиціях тощо) у законодавстві. Нормативне закріплення принципів надає їм імперативності, вони стають джерелом усієї нормативної бази та основою для формування суспільного порядку. Таке закріплення принципів може відбуватися двома способами: вони можуть існувати у вигляді чітко сформульованої правової норми або бути «розпорошеними» у масиві правових норм і проявлятися у їхніх взаємозв'язках [8, с. 47].

Попри значну увагу до дослідження принципів, досі немає їхньої чіткої інтерпретації. Частина науковців, зокрема, вживає термін «принцип», а окремі з них надають перевагу терміну «засади».

Так, О. Ковальчук в своїй дисертаційній роботі зауважує, що термін «принцип», який є іншомовного походження, за своїм семантичним змістом тотожний українським термінам «основа», «засада». Дослідниця пропонує відмовитися від терміну «принципи» у сфері виборчих відносин та замінити його терміном «засади» [36].

Одночасно із поняттями «принципи» і «засади» стосовно виборів інколи вживають термін «стандарт» (останні часто застосовуються у міжнародному виборчому праві). У терміні «стандарт» закладено обов'язковість для його наслідування, він є взірцем для певного виду діяльності. Крім того, стандарт, як правило, передбачає факт його закріплення у нормативно-правових документах.

Втім, можна стверджувати, що незалежно від того, якими термінами послуговуються науковці для характеристики засадничих основ того чи іншого явища, під час їх конкретного розгляду вони, зазвичай, аналізують одні й ті ж явища. Враховуючи, що вибори є однією з головних ознак, критерієм і, одночасно, каталізатором демократії, для дослідження потрібно виділяти такі принципи у виборчій сфері, дотримання яких було б однозначною гарантією того, що вони будуть демократичними. Беручи до уваги те, що термін «вибори» є найзагальнішим і всеохопним, включає в себе певний тип виборчої системи, усі процедури та стадії виборчого процесу, реалізацію виборчих прав громадян, для визначення принципів виборчої демократії і тим більше принципів культури виборчої демократії необхідно спочатку з'ясувати, якими є принципи демократичних виборів.

Принципи демократичних виборів часто тлумачаться у вузькому розумінні – через призму реалізації активного виборчого права. З іншого боку, коли йдеться про широке розуміння цих принципів, то можна спостерігати подекуди надмірну їх деталізацію. У цьому випадку деякі виділені принципи демократичних виборів не є по суті такими, їх швидше можна віднести до індикаторів та складових більш загальних демократичних принципів.

Існують різноманітні підходи щодо класифікації принципів демократичних виборів.

Зокрема, Венеціанська комісія виділяє п'ять принципів демократичних виборів: загальність, рівність, вільність, таємність і безпосередність. Слід зазначити, що ця інституція надає великої уваги спостереженню за виборами, організацію виборів безстороннім органом, дієву систему оскаржень, зараховуючи їх, однак, до процесуальних гарантій реалізації демократичних принципів виборів, але не надаючи їм статусу останніх [38].

Українська школа виділяється і певною специфікою у процесі аналізу цих принципів. Серед вітчизняних дослідників особливої уваги заслуговує позиція

колишнього М. Ставнічук, яка принципи демократичних виборів поділяє на три групи:

1) принципи, що визначають вибори як пріоритетну форму народовладдя. До цієї групи вона зараховує принцип вільних виборів, обов'язкове проведення виборів, періодичність виборів, справедливий характер виборів, дійсність, чесність виборів, допустимість застосування різних виборчих систем;

2) принципи участі громадян у виборах. Ця група включає принципи вільного волевиявлення, добровільної участі у виборах, принципи загального, прямого, рівного виборчого права, таємного голосування;

3) принципи організації виборчого процесу. Згідно з підходом М. Ставнічука, третю групу демократичних принципів виборів можна, своєю чергою, поділити на підгрупи: а) принципи, характерні для усіх стадій виборчого процесу; б) принципи, характерні для окремих виборчих процедур. Перша підгрупа включає принципи альтернативності, багатопартійності виборів, відкритості й гласності виборів, організації виборів спеціальними незалежними органами, територіальної організації виборів. До другої підгрупи зараховуються принципи фінансування виборів, рівних можливостей для усіх кандидатів у проведенні передвиборної агітації, свободи агітації, юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства [116, с. 112]. Аналіз наведеного підходу засвідчує його системність, що дає змогу детально проаналізувати і показати специфіку кожного з принципів демократичних виборів.

Український науковець та дослідник Ю. Шведа ретельно розглядає не лише загальноприйняті принципи демократичних виборів, що утворюють основу європейської практики (такі як рівні, вільні, загальні, таємні вибори), але й інші аспекти, такі як принцип періодичності та обов'язковості виборів, принципи справедливості, публічності та відкритості. Він також звертає увагу на принцип вільного та всебічного обговорення передвиборчих і загалом політичних програм партій, принцип недопущення зловживання свободою медіа, принцип розведення виборів у часі та принцип уніфікованості їх проведення [124, с. 43].

Цінність згаданого підходу полягає у детальному розкритті основних аспектів кожного з аналізованих принципів. Однак, його недоліком є відсутність чіткого їх згрупування певним критерієм.

Типологію принципів демократичних виборів пропонує також відомий український політик і науковець Ю. Ключковський. Він поділяє їх на дві групи: 1) принципи, що характеризують вибори як цілісну інституцію; 2) принципи, що стосуються власне процедури голосування. Перша група, на його думку, повинна включати принципи загальних, рівних, прямих, вільних та чесних виборів. До другої групи Ю. Ключковський зараховує принципи таємного, особистого, однократного і факультативного (добровільного) голосування [32]. Попри відведення важливої ролі процедурі голосування згадана класифікація не враховує ні принципів, які характеризують виборчий процес, ані принципів, які стосуються реалізації пасивного виборчого права громадян.

У вітчизняній науці найпоширенішим є поділ принципів демократичних виборів на ті, що характеризують участь громадян у виборах, і ті, які характеризують виборчий процес. Так, український дослідник О. Єршов виділяє загальні принципи демократичного виборчого права та принципи проведення і організації виборів [28, с. 448]. Подібну типологію пропонують також ще низка вітчизняних фахівців (див., зокрема: [25; 123, с. 144]).

Цікавою є позиція щодо характеристики та співвідношення принципів демократичних виборів дослідника І. Панкевича. Виділяючи п'ять традиційних принципів (рівних, вільних, загальних, прямих і таємних виборів), науковець вважає провідним принцип загальних виборів, усі ж інші принципи є похідними від можливості громадян брати участь у формуванні влади [74]

Вивчення наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників засвідчує, що хоча й існує чимало різноманітних типологій принципів демократичних виборів, більшість класифікацій схожі між собою і основний перелік принципів є більш-менш усталеним. Водночас, науковці часто по-різному бачать проблему остаточного переліку таких принципів, намагаються

здійснити їхнє деталізоване виокремлення, у результаті чого вони за своєю суттю не є такими, або ж є складовими тих чи інших принципів.

До принципів демократичних виборів часто зараховують такі, як періодичність та обов'язковість виборів. Такий підхід, на думку доктора політичних наук М. Бучина, з якою ми погоджуємось, є спірним, оскільки обов'язкові та періодичні вибори є скоріше принципами демократії загалом. Без їх дотримання ми не можемо говорити про будь-які інші принципи виборів. Слід зазначити, що до таких принципів також зараховують такі поняття, як «принцип справедливих виборів» та «принцип дійсних виборів» [8, с. 59].

Іноді серед основних принципів демократичних виборів виділяють “принцип альтернативності”. На перший погляд, це здається логічним, адже вибори без альтернативності не можуть вважатися демократичними. Проте, альтернативність не розглядається як ізольований принцип, а як елемент загального пасивного виборчого права, який забезпечує кожному громадянину можливість бути обраним. Якщо цей принцип дотримується, вибори за своєю суттю стають альтернативними [8, с. 59].

Класифікація принципів демократичних виборів має бути зорієнтована на те, щоб охопити усі аспекти інституту демократичних виборів, щоб виділені принципи створювали цілісну систему, яка надає виборам демократичності. Взнявши за основу типології підхід, запропонований українськими науковцями В. Погорілком та М. Ставнійчук, які поділяють принципи демократичних виборів на базові та додаткові, М. Бучин пропонує доповнити їх третьою групою – процесуальними. З урахуванням цього він пропонує таку класифікацію:

Базові принципи, до яких він відносить принципи, що стосуються участі громадян у виборах, що є універсальними та загальновизнаними на міжнародному рівні. Вони необхідні для забезпечення демократичності виборів і включають в себе також принципи вільних, рівних, загальних, прямих виборів та таємного голосування.

Додаткові принципи – це принципи, що пов’язані з участю кандидатів, політичних партій та блоків у виборах. Вони мають різне трактування та застосування у різних державах, але загалом охоплюють такі принципи як принцип загального пасивного виборчого права, принцип свободи агітації та рівності суб’єктів виборчого процесу.

Процесуальні принципи, що характеризують особливості перебігу виборчого процесу. Вони включають принцип гласних виборів, відповідальність за порушення виборчого законодавства та адміністрування виборів [8, с. 60].

У даному випадку принципи демократичних виборів утворюють інтегровану систему, в якій вони взаємодіють не відокремлено, а взаємопов’язано, а їх сфери впливу при цьому часто перетинаються. Це означає, що реалізація одних принципів демократичних виборів сприяє забезпеченню інших, а з іншого боку, ці принципи не завжди є абсолютними та беззаперечними, і в окремих випадках можуть змінюватися для ефективнішого втілення інших. Наприклад, для забезпечення рівності учасників може бути обмежена свобода агітації певних груп громадян.

Система принципів демократичних виборів, крім того, не має абсолютно усталеного, незмінного характеру. Для неї притаманне постійне розширення. З одного боку, з’являються нові принципи як результат розвитку і трансформації виборчих відносин, а з іншого, – відбувається нормативне розширення змісту вже існуючих принципів: вони набувають нових форм реалізації, детальніше регламентуються нормативними актами. Спостерігається також поява тісніших зав’язків між окремими принципами, посилення їхньої системної єдності, що, безумовно, сприяє чіткішому дотриманню виборчих прав громадян [8, с. 61].

Отже, з’ясувавши наявний рівень дослідження проблематики принципів демократичних виборів, можна на основі екстраполяції останніх на розуміння принципів демократії, визначити ключові принципи виборчої демократії, а саме:

- всезагальність виборчого права, де кожна доросла особа має право голосу без будь-якої дискримінації за ознаками статі, раси, етнічної приналежності, релігії, соціального статусу тощо;
- рівність виборчого права, де кожен голос має однакову вагу, що забезпечує рівність участі громадян у виборчому процесі;
- вільні та справедливі вибори, тобто вибори повинні проводитися вільно та чесно, без маніпуляцій, примусу або неправомірного впливу з боку уряду чи інших груп;
- таємність голосування, що гарантують конфіденційність вибору кожного виборця, щоб запобігти примусу та залякуванню;
- частота виборів – регулярне проведення виборів забезпечує актуальність мандату представників та дає громадянам можливість змінювати своїх представників;
- плюралізм та багатопартійність, що передбачає можливість формування та участі різних політичних партій і рухів у виборах сприяє різноманітності політичних думок та вибору;
- прозорість та підзвітність, що робить виборчий процес максимально гласним з можливістю незалежного спостереження та контролю;
- законність та незалежність виборчих органів – виборчі органи мають діяти в межах закону і бути незалежними від політичного впливу;
- доступність та інформованість – гарантування доступності виборчих дільниць та інформації про кандидатів і партії.

Ці принципи безумовно є критично важливими для функціонування виборчої демократії, але забезпечити їх ефективну реалізацію на фундаментальному рівні може тільки система публічного управління та адміністрування. Відповідно реалізація принципів виборчої демократії відображається у низці зусиль цієї системи за певними напрямками. Розглянемо детальніше основні ключові аспекти такої діяльності, як її бачить більшість дослідників.

Управління виборчими ресурсами

1. Алокація ресурсів: ефективне розподілення та управління ресурсами, необхідними для проведення виборів, включаючи фінансування, логістику та людські ресурси.

2. Моніторинг та оцінка: створення механізмів для моніторингу та оцінки виборчих процесів, щоб забезпечити дотримання стандартів та виявлення можливих порушень.

Координація між рівнями публічної влади

1. Міжурядова взаємодія: координація між національними, регіональними та місцевими органами управління для забезпечення єдності та сумісності виборчих процедур.

2. Співпраця з незалежними організаціями: взаємодія з громадянським суспільством та міжнародними організаціями для забезпечення прозорості виборів та дотримання міжнародних стандартів.

Виборчі реформи

1. Законодавчі зміни: впровадження реформ, спрямованих на покращення виборчого законодавства, включаючи зміни у виборчих системах, виборчих правилах та процедурах.

2. Адаптація до сучасних викликів: реагування на нові виклики, такі як дезінформація, кібербезпека та зміни у суспільних настроях.

Забезпечення дотримання виборчих законів

1. Нагляд та забезпечення дотримання: забезпечення дотримання виборчих законів та стандартів, включаючи захист прав виборців та кандидатів.

2. Розгляд скарг: створення ефективних механізмів для розгляду скарг та оскаржень, пов'язаних з виборчим процесом.

Впровадження технологій у виборчий процес

1. Електронне голосування та обробка даних: впровадження сучасних технологій для поліпшення ефективності та прозорості голосування та підрахунку голосів.

2. Інформаційна прозорість: забезпечення доступу до повної та точної інформації про виборчі процеси для громадськості.

Ці аспекти відіграють вирішальну роль у належній реалізації принципів виборчої демократії, зокрема, щоб виборча система та виборчий процес були не тільки ефективними та прозорими, але й справедливими та доступними для всіх громадян [41].

Узагальнення щодо реалізації принципів виборчої демократії у сфері публічного управління та адміністрування подано в табл 1.1.

Таблиця 1.1

Реалізація принципів виборчої демократії у сфері публічного управління та адміністрування

<i>Напрями реалізації</i>	<i>Вплив на виборчу демократію</i>
<p><i>Основа:</i> Розвиток адміністративних процедур та механізмів, ефективність управління виборчими процесами</p> <p><i>Особливості:</i> Фокус на розвитку нормативно-правової бази виборчих процесів, управління ресурсами та координації між різними рівнями влади. Реформи у сфері громадської адміністрації та впровадження нових технологій</p>	<p><i>Основа:</i> Удосконалення законодавчої бази, забезпечення прозорості та ефективності виборів.</p> <p><i>Особливості:</i> Розробка та впровадження політик, що підвищують ефективність та прозорість виборів. Забезпечення доступності виборчого процесу, захист прав виборців та надійність голосування;</p>

Джерело: автором складено самостійно

Отже, у сфері публічного управління та адміністрування, реалізація принципів виборчої демократії зосереджена на розвитку ефективної, прозорої та справедливої виборчої системи та виборчого процесу. Це включає управління виборчими ресурсами, координацію між різними рівнями влади, і реалізацію виборчих реформ. Система публічне управління та адміністрування також відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання виборчих законів, захисту прав

виборців та у впровадженні технологій для підвищення ефективності та прозорості виборів.

Разом із тим, роль публічно-управлінської системи не вичерпується вище вказаними напрямками та інструментами забезпечення принципів виборчої демократії. Вона, як ми писали вище, разом із інститутами громадянського суспільства та іншими недержавними заінтересованими групами суспільства має забезпечувати і певний рівень виборчої (електоральної) культури учасників виборчого процесу, а отже і культури виборчої демократії.

Тут, насамперед, важливо враховувати існуючий взаємозв'язок між політичною культурою та виборами, що проявляється у певному рівні електоральної культури суспільства, а саме:

- ідентичність, релігія, етнічна приналежність і соціальні цінності, суттєво впливають на те, за кого вибирають голосувати люди. Наприклад, в релігійно консервативних суспільствах виборці можуть бути більш схильні підтримувати консервативних кандидатів;

- культурні аспекти можуть визначати спосіб проведення виборів і модель виборчої системи, роль медіа, політичної реклами та підходів і стратегій виборчих кампаній. Наприклад, є аксіомою, що в державах із виразним медіа-контролем, виборчий процес може бути менш відкритим і чесним, ніж у країнах, медіа мають реальні гарантовані законами права на трансляцію альтернативній уряду позиції, поглядів і думок;

- політична культура також може відігравати ключову роль в якості елемента демократичного врядування, адже спільні цінності громадян і їхня активна участь в процесі формування органів публічної влади та їх персонального складу сприяють покращенню демократичних інститутів і зменшенню корупції [53].

Важливо також визначити, що такі політичні явища як дезінформація, недостатня освіта громадян, тиск на громадянське суспільство збоку держави,

можуть заважати формуванню здорової політичної культури, а отже і виборчої культури [45; 53].

Отже, формування культури виборчої демократії на відповідних принципах може відбуватися тільки за рахунок дотримання учасниками, адміністраторами, виборцями та іншими дотичними до виборчого процесу суб'єктами наступних критеріїв:

1. Беззаперечної поваги до цінностей демократії: сама ідея культура виборчої демократії передбачає глибоку повагу до цінностей демократії, включаючи чесність та свободу виборів, а також повагу до їх результатів.

2. Гарантування громадянської участі у виборчому процесі: важливим аспектом є заохочення активної участі громадян у виборчих процесах, не лише як виборців, але й у формі громадського діалогу, політичної освіти, та громадянської відповідальності.

3. Толерантності та плюралізму в політичному дискурсі: поваги до різноманітності думок та толерантність до опозиційних поглядів.

4. Прозорість виборчого процесу та відповідальність політичних акторів перед виборцями.

5. Повага до букви закону, що регулює виборчі процеси.

6. Етики та високих моральних стандартів поведінки політичних лідерів та кандидатів.

З цього випливає той факт, що реалізація принципів культури виборчої демократії впливає на сприйняття легітимності виборчих процесів та довіру до демократичних інститутів. Адже без здорової культури виборчої демократії, самі механізми демократії можуть стати неефективними або навіть непрацездатними, ведучи до політичної апатії, недовіри, та навіть до політичних криз. Втілення цієї культури в реальне політичне життя є ключем до функціонування стабільної виборчої демократії.

Отже, реалізація принципів культури виборчої демократії вимагає комплексного підходу, який включає правові реформи, зміцнення

громадянського суспільства, освіту, боротьбу з корупцією та забезпечення політичної стабільності. Це складний процес, який вимагає часу та зусиль з боку всіх секторів суспільства, включаючи уряд, громадянське суспільство, політичні партії, медіа та міжнародну спільноту.

1.3. Аналіз культури виборчої демократії в розвинених демократичних державах

Проблему культури виборчої демократії в сучасному світі важко переоцінити, оскільки вона впливає на якість та легітимність виборів і, відповідно, на стабільність та розвиток демократичних суспільств. Однак сучасні демократичні країни світу стикається з серйозними викликами демократії. Існує ціла низка аспектів, що впливають і на зниження рівня культури виборчої демократії, а саме:

- недостатній рівень правової культури: якщо вибори не відбуваються чесно, а правила гри, встановлені законами, порушуються, це може підірвати довіру громадян до демократичних інститутів, зокрема і до виборів;
- маніпуляції та дезінформація: сучасні технології дозволяють проводити масштабні маніпуляції та розповсюджувати дезінформацію впливаючи на виборчий процес та виборців, що створює загрозу для чесності та об'єктивності виборів;
- зовнішні втручання у виборчий процес: зовнішні держави та актори можуть втручатися у виборчі процеси інших країн, що порушує суверенітет та демократичні норми;
- політична апатія та низький рівень політичної участі: в багатьох країнах спостерігається зниження рівня політичної активності та участі громадян у виборах, що підриває основу виборчої демократії;
- непрозорі схеми фінансування політичних кампаній, що зазвичай ведуть до нерівних умов політичної конкуренції та корупції;

- поляризацію та розкол суспільства: глибока політична та соціальна поляризація ускладнює діалог та компроміси, що є ключовими для демократичного процесу.

Отже, через недотримання принципів чесності та демократичних стандартів під час виборів виникає проблема невизнання результатів та легітимності обраних представників. Розповсюдження дезінформації та фейкових новин може значно вплинути на виборчий процес, змушуючи громадян вибирати на основі неправдивої інформації. Політичні сили можуть намагатися маніпулювати виборами, купуючи голоси, здійснюючи тиски на виборців або фальсифікуючи результати голосування.

Загалом, проблеми, дотичні до культури виборчої демократії становить серйозний виклик для сучасних демократичних суспільств і вимагає постійного вдосконалення та захисту демократичних цінностей навіть для таких як Сполучені Штати Америки та держави-члени Європейського Союзу.

США традиційно розглядалися більшістю держав, що стали на шлях демократичного розвитку, Україною також, як еталонний досвід демократичної політичної системи з міцною культурою виборчої демократії. Для цього були і є серйозні підстави, коріння яких лежать у правовій системі Сполучених Штатів, яка визначає і гарантує основні демократичні права та цінності в американському суспільстві.

Конституція США [139] закріплює основні принципи демократії, включаючи право на вибори та рівність перед законом. Вона також встановлює права громадян на свободу слова та вільне вираження думок.

Вона є однією з найважливіших правових актів у світі та визнана як один із зразків конституційного права. Ця Конституція має велике значення для забезпечення демократії та прав громадян у США. Вплив Конституції США на культуру виборчої демократії прослідковуємо в наступному:

- право на вибори: Конституція США гарантує громадянам право на участь у виборах. Зокрема, 14-та поправка встановлює, що "жоден штат не може

призначати чи накладати обмеження на право на вибори громадян США на підставі раси, кольору шкіри, попередньої служби військової чи громадської служби, віку, чи здібностей для читання та письма". Це принципово важливе положення, яке забезпечує рівність громадян перед виборами та запобігає дискримінації;

- рівність перед законом: Конституція США також закріплює принцип рівності перед законом. Це важливо для забезпечення справедливості та рівних можливостей у виборчому процесі. Конституція гарантує рівність перед законом у всіх аспектах життя, включаючи вибори;

- свобода слова: перша поправка до Конституції США гарантує свободу слова та свободу вираження думок. Це дозволяє громадянам вільно висловлювати свої політичні переконання, обговорювати кандидатів та публічні питання, а також участь у політичних дискусіях;

- виборчі процедури: Конституція США містить також положення, які стосуються виборчих процедур. Наприклад, вона встановлює, що президент вибирається через виборчий колегіум, а Сенат і Палата представників мають власні правила та процедури для виборів;

- захист прав громадян: Конституція містить численні права та свободи, які забезпечуються для захисту громадянських прав. Це включає право на приватність, захист від незаконних обшуків і арештів, а також інші важливі гарантії.

Отже, Конституція США є фундаментальним документом, який формує культуру виборчої демократії в цій країні. Вона закріплює ключові принципи, які гарантують права громадян та демократичний характер виборчих процесів у США.

У США існують закони, які регулюють виборчий процес на федеральному та штатному рівнях. Кожен штат має свої правила щодо виборів, але вони повинні дотримуватися основних принципів федерального законодавства.

Система законів про вибори в США включає в себе федеральні та штатні норми, які регулюють виборчий процес. Ця система дозволяє кожному штату визначати деякі аспекти виборів відповідно до його власних потреб, одночасно дотримуючись загальних принципів, встановлених федеральним законодавством. Давайте розглянемо цю систему більш детально:

Федеральне законодавство. На федеральному рівні США існують закони та акти, які встановлюють загальні стандарти для виборчого процесу.

Наприклад, Закон про виборців з 1965 року (Voting Rights Act of 1965) [199] вперше в історії США визначив заходи для запобігання дискримінації громадян на расовій або етнічній основі у виборчих процедурах.

Кожен штат має свої власні закони щодо виборчого процесу. Ці закони можуть включати в себе правила щодо реєстрації виборців, умови голосування, розподіл виборчих округів і багато інших аспектів. Наприклад, деякі штати мають виборчі системи, які дозволяють голосувати поштою або ранньою голосуванням.

Судова практика. Судова система також грає важливу роль у виборчому процесі. Суди можуть вирішувати питання, пов'язані з виборчими правами, і встановлювати прецеденти, які впливають на правовий статус виборців та кандидатів.

Федеральні комісії. У США існують федеральні комісії, такі як Федеральна комісія з виборів (Federal Election Commission), які надають вказівки та контролюють виконання федеральних законів про вибори, зокрема щодо фінансування політичних кампаній [194].

Захист виборчих прав. Законодавство також встановлює заходи для захисту виборчих прав громадян, включаючи право на голосування громадян з інвалідністю та громадян з міграційним статусом.

Отож, хоча Конституція та закони про вибори в США і мають на меті забезпечити чесні та прозорі вибори, дотримання виборчих прав громадян та забезпечення рівності перед законом на федеральному рівні та рівні штатів, вони

не вирішують усі проблеми, пов'язані із інституційно-правовим забезпечення культури електоральної демократії у Сполучених Штатах.

На формування культури виборчої демократії в США також значним чином впливає громадянське суспільство. Організації та ініціативи громадянського суспільства впливають на виборчий процес наступними способами:

- нагляд за виборами: громадські організації та спостерігачі грають ключову роль у нагляді за виборами. Вони відслідковують проведення виборів, реєстрацію виборців, процедури голосування та підрахунок голосів, щоб переконатися в чесності та правильності процесу;

- лобіювання громадських інтересів: громадські організації лобіюють інтереси громадян перед законодавцями і урядовими органами. Вони можуть впливати на прийняття законів і політики, що стосуються виборів, виразно представляючи погляди та потреби громадян;

- освітні проекти та інформаційна робота: громадські організації активно проводять освітні проекти, інформаційні кампанії та публічні обговорення, спрямовані на підвищення свідомості громадян про важливість виборів, процесу голосування та політичних кандидатів;

- захист прав громадян: Громадські організації можуть виступати як адвокати громадян, захищаючи їхні права на участь у виборах, доступ до інформації та інші важливі аспекти виборчої демократії;

- моніторинг політичних кампаній: громадські організації ведуть моніторинг політичних кампаній, включаючи аналіз фінансування кампаній та розповсюдження політичної реклами, сприяючи відкритості та прозорості виборчого процесу.

Ці дії громадянського суспільства сприяють формуванню культури виборчої демократії, де громадяни відчувають свою важливу роль у політичному процесі і беруть активну участь у виборах та формуванні політичних рішень.

У США медіа і інформаційний простір також відіграють дуже важливу роль у формуванні культури виборчої демократії. Наведемо ключові аспекти, що відзначають роль медіа в американських виборчих процесах:

- інформування громадян: американські медіа, включаючи національні та регіональні газети, телеканали та інтернет-портали, забезпечують громадян можливістю дізнатися про всі аспекти виборів, включаючи кандидатів, їхні позиції та плани. Вони надають репортажі, інтерв'ю, аналітику та коментарі, що допомагають виборцям усвідомлювати свої вибори;

- об'єктивність та різноманітність поглядів: у США існує багато медіа, які представляють різні політичні та ідеологічні погляди, що об'єктивно сприяє різноманітності інформації та дозволяє громадянам отримувати різні точки зору;

- політичні дебати і інтерв'ю: ЗМІ організують політичні дебати та інтерв'ю з кандидатами, де вони можуть представити свої погляди та відповісти на питання виборців, сприяючи тим самим обговоренню ключових питань та допомагає виборцям зробити інформований вибір;

- факт-чекінг та боротьба з дезінформацією: деякі ЗМІ в США активно займаються факт-чекінгом та виявленням дезінформації, відстоюючи об'єктивність та фактичну достовірність інформації;

- сприяння громадянському участию: ЗМІ часто активно працюють над створенням платформ та ініціатив для взаємодії з громадянами, включаючи обговорення публічних питань та сприяння активній участі у виборчих процесах;

- забезпечення відкритості і прозорості: ЗМІ відіграють роль відкритого вікна на політичні події та діяльність обранців та уряду. Вони часто звертають увагу на питання відкритості та прозорості в політиці.

Узагальнюючи роль медіа в США, можна стверджувати, що вони виступають як основне джерело інформації для громадян під час виборів та політичних подій. Вони важливі для забезпечення об'єктивності, доступності інформації та формування культури виборчої демократії в країні.

В той же час, можемо констатувати, що існує низка проблем в реалізації культури виборчої демократії в США. Деякі давні особливостей американської політичної і адміністративної системи, що сягають корінням ще у XIX століття, в першу чергу принцип формування влади, відомий як «переможець отримує все», чимало дослідників цілком обґрунтовано критикують як антидемократичні або такі, що становлять загрозу громадянським свободам. Позаяк в умовах чіткої партійної сегрегації він може призводити до суттєвого викривлення результатів виборів (див. зокрема: [138; 136; 135]).

Першою і доволі очевидною такою проблемою, що є викликом для стабільної роботи виборчої демократії, можна відзначити систему колегії виборців. Остання загалом є унікальною особливістю американської виборчої системи, інкорпорованої в Конституцію США, в якій президента обирають не виборці безпосередньо, тобто всенародним голосуванням, а так звані виборщики. За такої системи виборці кожного штату фактично обирають певну кількість своїх делегатів, котрі будуть голосувати за того чи іншого кандидата в президенти. При цьому, їх кількість дорівнює числу сенаторів та членів Палати представників, делегованих у федеральний представницький орган відповідним штатом, а отже, корелює з кількістю дорослого населення, що має право голосу. Відповідно виборщики зазвичай голосують за того кандидата, який виграв вибори у їхньому штаті.

У самих Сполучених Штатах є чимало критиків такої системи, котрі стверджують, що вона підриває фундаментальний демократичний принцип «одна людина – один голос» (див., наприклад: [190; 172]), адже, нею створюються підстави для обрання не того кандидата, який виграв народне голосування, а того, хто набрав більшість голосів виборщиків. Подібне було неодноразово підтверджено реальною практикою президентських виборів у США, востаннє у 2016 році, коли Д. Трамп, кандидат від республіканців, став вже п'ятим президентом США, який програв за загальною кількістю голоси

виборців, але здобув перемогу над своїм опонентом (тоді це була кандидатка від демократів Х. Клінтон).

На відміну від шахрайства з виборцями, яке майже не зустрічається в Сполучених Штатах [195], маніпуляції на виборах стають все більш поширеними і все більш екстремальними. Прикладами є виборчі процедури, які ускладнюють голосування (наприклад, невідповідні приміщення для голосування) або зменшують представництво протилежної сторони (наприклад, підтасовування).

Порушення прав виборців також фіксується у Сполучених Штатах як одна і вагомих причин ослаблення виборчої демократії та зниження загальної її культури. Це проявляється, зокрема, в практиках скорочення списків виборців, обмеження кількості виборчих дільниць на певних територіях, скорочення термінів дострокового голосування тощо. Такі практики здебільшого мають непропорційний вплив на виборців з низьким рівнем доходу та представників меншин [130].

У цьому контексті цікавим є дослідження американського вченого-політолога Д. Грумбаха, який розробив найповніший і точний показник вимірювання електоральної демократії на рівні штатів – Індекс демократії штатів (SDI), який враховує такі фактори, як час очікування на виборчих дільницях, бюрократичні процедури реєстрації виборців та фальсифікації [161]. SDI кількісно вимірює розбіжності, що відбуваються між американськими штатами. За підрахунками Д. Грумбаха, у 2018 році 17 штатів мали вищий SDI, ніж у період з 2000 по 2010 рік, що свідчить про сильнішу демократію в цих штатах. В інших штатах, однак, SDI знизився, причому в деяких із них, особливо у дванадцяти, дуже суттєво. При цьому майже всі штати з низькими показниками у 2018 році зазнали дуже значного зниження з 2010 року.

Не менш важливою, ніж величина падіння, є причина ерозії електоральної демократії, а отже і її культури. Вказаний науковець, зокрема, робить цікавий висновок, що партійна поляризація відіграє незначну роль у поясненні її регресу в штатах, натомість, контроль республіканців над урядом штатів, на його думку,

«різко знижує демократичні показники штатів» [161]. Висновок Д. Грумбаха підтверджує результати низки більш ранніх досліджень, що виявили зв'язок між політичним контролем Республіканської партії та вживанням заходів з обмеження доступу до виборчих бюлетенів в таких штатах (див. [132]). При цьому зменшення культури виборчої демократії відбувається як на рівні партійних еліт, так і на рівні рядових партійців.

Важливою складовою культури виборчої демократії є визнання тими, хто програв виборчі змагання, результатів виборів, тобто перемогу опонентів, адже допоки провідна політична партія не готова визнати законну поразку на виборах, демократію не можна обґрунтовано назвати стійкою [200].

Одним із яскравих свідчень того, що цей елемент американської виборчої культури дає збій, стала відмова у 2020 році тодішнього президента Д. Трамп визнати свою поразку на президентських виборах. Натомість він спробував зірвати процес підрахунку голосів і встановлення результатів виборів, а 6 січня його прихильниками було влаштовано штурм Капітолія. Пізніше спеціальний комітет Палати представників, який розслідував цю атаку, дійшов висновку, що экс-президент брав участь у «багатоскладовій змові з метою скасування законних результатів президентських виборів 2020 року» [170].

Втім 2020 рік не варто розглядати початком занепаду виборчої демократії в Сполучених Штатах, позаяк різні індекси вимірювання демократії, про які ми згадували вище, фіксують її суттєву ерозію протягом багатьох років до спроби Д. Трампа підірвати вибори 2020 року.

Наприклад, за даними журналу Economist, Сполучені Штати тепер належать не до «повноцінних демократій» (таких як Канада, Японія та більшість країн Західної Європи), а до «недосконалих демократій» (таких як Греція, Ізраїль, Польща та Бразилія) [198]. Так само ще у 2018 році дослідники Інституту різноманітності демократії (Varieties of Democracy Institute) виявили занепокоєння щодо недостатнього контролю за виконавчою владою та свободою і чесністю виборів у США [145].

Очевидно, міжпартійний консенсус щодо правил, які регулюють передачу влади у Сполучених Штатах, станом на зараз більше не існує [202]. Про це, зокрема, свідчить те, що екс-президент Д. Трамп після президентських праймеріз, що відбулися на початку цього року, є єдиним кандидатом від Республіканської партії у 2024 році, і більшість його колишніх опонентів-республіканців пообіцяли підтримати його, навіть якщо його визнають винним у злочинах, пов'язаних із минулими виборами. А спробу підриву виборів 2020 року Національний комітет Республіканської партії назвав цілком «легітимним політичним дискурсом» [200]. Більше того, станом на сьогодні, за деякими підрахунками, в Конгресі США більше тих, хто заперечував результати минулих виборів, ніж було у 2021 році, а близько двох третин виборців республіканців продовжують заперечувати, що чинний президент Дж. Байден легітимно переміг на минулих виборах [127].

Ще одним викликом для американської культури виборчої демократії, тісно пов'язаним з попередніми, стала відчутна тенденція політизації адміністрування виборів, особливо після виборів 2020 року. Донедавна адміністрування виборів було явно позапартійним [154], але в багатьох штатах воно стало відверто партійним питанням.

Так, у 2021 і 2022 роках законодавчі органи штатів ухвалили 56 законів, що підвищують ймовірність перешкоджання проведенню виборів, і ще п'ятнадцять – за перші чотири місяці 2023 року, спрямованих на посилення партійного контролю над адмініструванням виборів та процедурами підрахунку голосів [126]. Політизація не зупинилася і на місцевому рівні, адже, зауважують окремі політичні оглядачі, багато досвідчених і старих членів виборчих адміністрацій пішли на пенсію, а в деяких випадках їх замінили представники від партій, які були раніше помічені у запереченні результатів виборів (див., зокрема: [189; 184]).

Означеними викликами проблема деградації культури виборчої демократії у США, очевидно, що не вичерпується. Крім власне чинників, які сприяють

порушенню засад демократії і, зокрема прав виборців, мають місце й інституційні виклики, як-то вплив дерегуляції фінансування виборчих кампаній, що поглиблюється відсутністю професійних стандартів адміністрування виборчого процесу [179, р. 8].

В США питання фінансування виборчих кампаній та виборів за чековими книжками вже давно викликає значне занепокоєння громадськості щодо демократичності цього процесу. Роль грошей у політиці ставить під сумнів чесність і прозорість виборчого процесу, а також підзвітність обраних представників. Окремі дослідники наголошують, що у Сполучених Штатах через низку рішень Верховного Суду США, зокрема Citizens United проти Федеральної виборчої комісії (2010) та McCutcheon проти FEC (2014), значно розширились можливості заможних осіб, корпорацій та груп інтересів плані фінансування виборчих кампаній суб'єктів виборчого процесу (див., наприклад: [164]).

Як справедливо підкреслюють багато американських науковців, зростаюче фінансування окремих кандидатів вузькими колом заінтересованих сторін безумовно сприяє політичній поляризації суспільства, полегшуючи здійснення тиску на конгресменів та членів представницьких органів штатів, змушуючи останніх, відстоювати інтереси передусім, своїх донорів, через острах позбутися цих ресурсів у майбутньому, а не виборців (див., наприклад: [176]).

Таким чином, культура виборчої демократії в США стикаються з багатьма серйозними проблемами. Для їх вирішення потрібен багатогранний підхід. Передусім, це реформування системи Колегії виборців, заходи для запобігання фальсифікаціям та захисту виборчих прав, особливо етнічних меншостей, зусилля для зменшення політичної поляризації, розробка стратегії для боротьби з дезінформацією та реформування системи фінансування виборчих кампаній. Вирішення цих проблем вимагає не лише правових та інституційних реформ, а й культурних зрушень у бік поваги до демократичних принципів та чесної гри на політичній арені. Саме завдяки таким комплексним зусиллям Сполучені Штати

можуть зміцнити свою електоральну демократію та слугувати взірцем для інших країн, зокрема України.

В Європейському Союзі в основі правових гарантій функціонування виборчої демократії лежать положення Європейської Конвенції з прав людини [27], які до речі є частиною законодавства України, яка імплементувала їх, ратифікувавши Конвенцію 17 липня 1997 року.

Вона є важливим міжнародним правовим документом, який був прийнятий Радою Європи і набрав чинності в 1953 році. Цей документ визнає та захищає права людини та основні свободи в Європейському регіоні. Серед прав і свобод, які закріплені в цій Конвенції, є і ті, що стосуються виборчого процесу та виразу громадянської позиції:

- право на свободу виразу: Європейська Конвенція гарантує право на свободу виразу думок та думок, включаючи політичні переконання. Це право включає в себе право на свободу слова та інформаційну свободу. Громадяни мають право виражати свої політичні погляди, обговорювати політичні питання та брати участь у громадському діалозі;

- заборона цензури: Конвенція забороняє цензуру, тобто будь-які обмеження на свободу виразу, які не передбачені законом та не обґрунтовані суспільною необхідністю. Це забезпечує, що уряди не можуть обмежувати свободу медіа або інший свободу виразу без законного підстави;

- право на вільні та справедливі вибори: Конвенція визнає право на вільні та справедливі вибори як одну з основних складових демократичного суспільства. Це право гарантує, що громадяни мають право на активну участь у виборах, виборчі процедури є справедливими і публічно доступними, а результати виборів відображають волю народу.

Європейська Конвенція з прав людини створює правовий фундамент для захисту прав і свобод громадян у сфері виразу громадянської позиції, включаючи їхнє право на участь у виборчому процесі та виборчу активність. Вона також

передбачає можливість звертатися до Європейського суду з прав людини в разі порушення цих прав.

Кожна країна-член Європейського Союзу має своє національне законодавство, що регулює виборчий процес. Це законодавство має відповідати загальним принципам демократії та забезпечувати рівність, прозорість, і чесність виборів. Проте важливо відзначити, що деталі та конкретні вимоги виборчого законодавства можуть відрізнятися в кожній країні-члені, оскільки вони визначаються національними законами та відображають особливості кожної країни.

Основні принципи, які повинні дотримуватися виборчого законодавства в країнах-членах Європейського Союзу, включають:

- рівність перед законом: виборче законодавство повинно гарантувати рівність всіх громадян перед законом, включаючи право на участь у виборах та брати участь у політичному процесі без дискримінації за будь-якими ознаками;
- свобода виразу громадянської позиції: чимало українських дослідників переконані, що прийняті в державах-членах ЄС закони про вибори, гарантують свободу виразу громадянської позиції, включаючи право громадян на участь у виборчому процесі, висловлювання своїх політичних поглядів та прийняття участі у політичних обговореннях [77];
- чесні та справедливі вибори: виборчі процедури повинні бути чесними і справедливими. Закони повинні встановлювати правила для проведення виборів, включаючи процедури голосування, реєстрації кандидатів, фінансування виборчих кампаній і підрахунку голосів;
- прозорість та відкритість: виборчий процес повинен бути прозорим та відкритим. Інформація про вибори, кандидатів та виборчі процедури повинна бути доступною громадськості;
- можливість оскарження та розгляду скарг: закони повинні передбачати механізми для оскарження рішень, пов'язаних із виборами, та розгляду скарг у виборчих справах.

Культура виборчої демократії формується через різні інструменти та методи, і кожна країна-член Європейського Союзу розвиває свою власну практику для сприяння активній участі громадян у політичному процесі.

Так, у Швеції, що відома своєю високою рівністю та прозорістю виборчих процесів, вибори до Риксдагу (парламенту) проводяться за системою пропорційного представництва, де громадяни голосують за партії. Широкий доступ до інформації та активна громадянська освіта сприяють створенню культури виборчої демократії.

Нідерланди, окрім того, в ній діє система пропорційного представництва для виборів до Другої палати парламенту також відомі своєю виразною культурою виборчої участі, яка включає в себе референдуми та консультації громадян з питань важливого загальнодержавного значення.

Громадяни Данії також мають можливість брати участь у публічних обговореннях законопроектів та інших публічних питань через інтернет-платформи.

Вибори до Фінського парламенту проводяться за системою пропорційного представництва. Культура виборчої демократії в Фінляндії сприяє високій участі громадян у виборах та активному спілкуванню з політичними представниками.

В Ірландії регулярно проводяться вибори до Дільничих рад та до парламенту (Ойреактасу). Країна визначається високим рівнем громадянської участі та активною громадянською діяльністю, включаючи референдуми над важливими питаннями.

Ці приклади показують, що країни-члени Європейського Союзу розвивають різні підходи до формування культури виборчої демократії, проте всі вони ставлять акцент на рівність, прозорість та громадянську участь у політичному процесі [54; 46; 77].

У Європейському Союзі також існує розвинута система громадських організацій та ініціатив, які активно співпрацюючи з європейськими інституціями у сприянні розвитку культури виборчої демократії.

Зокрема, Європейська Комісія активно співпрацює з організаціями громадського суспільства та іншими зацікавленими сторонами у розвитку демократії та забезпеченні участі громадян [162]. Вони фінансують проекти та ініціативи, спрямовані на підвищення громадянської освіти та участі у виборчих процесах.

Європейська Комісія за демократію через право (Venice Commission), що діє при Раді Європи, надає консультації та рекомендації щодо конституційних та правових реформ у країнах-членах ЄС, сприяючи впровадженню демократичних норм та стандартів, зокрема розробляючи правила належної виборчої поведінки (див.: [38]).

Європейський громадянський форум, що є мережею громадських організацій в ЄС працює над підвищенням громадянської участі, громадянської освіти та сприянням діалогу між громадянами та політичними представниками.

Окрім того на рівні ЄС працює механізм т.з. «ініціативи громадян Європи», який надає громадянам держав-членів ЄС можливість вносити конкретні пропозиції у виборче законодавство, сприяючи тим самим посиленню громадянському впливу на політику ЄС (див., докладніше: [180; 185]).

В багатьох країнах-членах ЄС проводяться громадські форуми та публічні консультації, де громадяни мають можливість висловлювати свої думки та брати участь у формуванні виборчого законодавства та інших правових ініціатив у сфері виборчої демократії політики [185].

Ці приклади свідчать про те, що в Європейському Союзі існують різні механізми та організації, які сприяють активній громадянській участі у виборчих процесах та формуванню культури виборчої демократії. Громадянське суспільство та його ініціативи відіграють важливу роль у забезпеченні чесних та прозорих виборів в ЄС.

У країнах-членах Європейського Союзу їхні громадські організації грають не меншу роль у сприянні підтримці культури виборчої демократії, ніж у США.

Так, у Греції існують громадські організації, такі як "Διαύγεια" (Diafegi), які зосереджені на нагляді за виборами і боротьбі з корупцією в політиці. Вони активно виступають за чесність виборів і прозорість урядової діяльності.

У Німеччині діють різні громадські ініціативи, такі як "Mehr Demokratie" (Більше демократії), які сприяють зміцненню громадянської участі та впливу на політичні процеси через референдуми та громадські консультації.

У Франції громадянське суспільство активно впливає на політичну агенду через організації, такі як "Anticor" (Антикорупція), які борються з корупцією та вимагають відкритості в політичній діяльності.

У Швеції "International IDEA" працює над підвищенням демократії та громадянської участі як національно, так і на міжнародному рівні. Вони проводять дослідження та надають рекомендації для покращення демократичних процесів.

Ці громадські організації та ініціативи грають важливу роль у формуванні культури виборчої демократії в країнах-членах Європейського Союзу, сприяючи чесності, прозорості та участі у виборчих процесах.

У Європейському Союзі медіа та інформаційний простір роль у формуванні культури виборчої демократії зводиться до наступного:

- забезпечення доступності інформації: ЗМІ у ЄС забезпечують доступність інформації про вибори та політичні події для громадян. Це допомагає виборцям отримувати необхідну інформацію для прийняття обґрунтованих рішень.

- сприяння громадянському діалогу: ЗМІ створюють платформи для громадянського діалогу та обговорення публічних питань. Це сприяє активній участі громадян у політичному процесі та формуванню громадянської думки.

- об'єктивність та розмаїтість джерел: у ЄС існують різні ЗМІ з різними політичними орієнтаціями, що сприяє об'єктивності та різноманітності поглядів. Це допомагає громадянам бачити різні точки зору на ключові питання.

- захист від дезінформації: ЗМІ в ЄС активно займаються виявленням та протидією дезінформації та фейкам, що можуть впливати на виборчий процес та громадянське суспільство.

- роль громадянського журналізму: в ЄС існують різні ініціативи та платформи для громадянського журналізму, які дозволяють громадянам самостійно висловлювати свої думки та висвітлювати події.

- підтримка професіоналізму та журналістської етики: у ЄС підтримується важливість професіоналізму та журналістської етики у роботі ЗМІ, що сприяє вищій якості інформації.

- публічні консультації та обговорення: ЗМІ сприяють проведенню публічних консультацій та обговорень публічних питань, де громадяни мають можливість висловлювати свої думки та брати участь у формуванні політики [54; 46].

Ці аспекти допомагають забезпечити важливий фундамент для виборчої демократії та активної участі громадян у політичному житті Європейського Союзу [45]. Медіа є важливим чинником у забезпеченні відкритого та демократичного суспільства в ЄС.

Різні держави-члени Європейського Союзу мають власні особливості та підходи до формування культури виборчої демократії через медіа та інформаційний простір. Наведемо кілька прикладів.

В Німеччині ЗМІ відіграють важливу роль у політичному процесі. Країна має різні газети, телевізійні канали і онлайн-видання, які висвітлюють політичні події з різних точок зору. Різноманітність ЗМІ сприяє розгортанню обговорення та діалогу.

Франція також має багатий медійний ландшафт з різними ЗМІ, які активно відстоюють роль журналістики в формуванні демократичного суспільства. Французькі ЗМІ висвітлюють виборчі кампанії та публікують аналізи політичних подій.

Іспанія має розвинуту медійну інфраструктуру з великою кількістю телеканалів, газет та онлайн-платформ. ЗМІ враховують різні політичні погляди та гарантують громадянам доступ до інформації.

У Польщі медійний простір став предметом уваги через дискусії щодо свободи преси та незалежності ЗМІ. Важливою є роль громадського мовлення та незалежних інформаційних платформ.

Швеція відома своєю високою журналістською етикою та незалежністю ЗМІ. Медіа в Швеції активно працюють над факт-чекінгом та виявленням дезінформації [54; 46].

Кожна з цих країн має свої власні особливості та виклики у сфері медіа та інформаційного простору, але всі вони прагнуть до забезпечення об'єктивності, доступності та різноманітності інформації для громадян з метою підтримки культури виборчої демократії.

Таким чином, важливо враховувати, що культура виборчої демократії є постійним процесом, який розвивається з часом. Як в Україні, так і в провідних демократичних країнах, важливо забезпечувати постійну участь громадян, зміцнювати правовий захист, підвищувати рівень громадської свідомості та забезпечувати дотримання принципів культури виборчої демократії для забезпечення справедливих та вільних виборів.

Висновки до розділу 1

На основі аналізу дослідницьких підходів теорії демократії, публічного управління та адміністрування визначено сутнісний зміст поняття культури виборчої демократії у публічному адмініструванні, а саме: це сукупність соціальних, політичних, електоральних та інших відносин суб'єктів виборчого процесу, що відображає загальний рівень політичної культури суспільства, й, яка визначається якістю адміністрування виборчого процесу органами публічної влади, у тому числі рівнем їх відповідальності за правову регламентацію та

організацію виборчих процедур, забезпечення гарантій вільної і безперешкодної участі громадян у виборчому процесі, а також наявністю дієвих механізмів громадського контролю з боку інститутів громадянського суспільства, що забезпечують прозорість і чесність проведення виборів. Показано, що культура виборчої демократії визначається якістю суспільно-владного діалогу, критеріями оцінки якого є рівень суспільної довіри демократичних інституцій, розвиненість громадянського суспільства, ступень захищеності прав меншин та уразливих груп у суспільстві, загальний рівень громадської обізнаності й освіченості в питаннях політичного життя суспільства і держави.

Аналіз науково осмислення феномену виборчої демократії дозволив зробити висновок, що вона в сучасній теорії демократії концептуалізується як органічна складова більш загальної системи – демократичного політичного режиму, який у розвинених демократичних державах світу існує у політико-ідеологічній формі «ліберальної демократії». При цьому обов'язковою умовою для ідентифікації її як такої є відповідність виборів критеріям демократичності, а саме: вільний і чесний характер виборчого процесу, гарантії політичного неутручання в нього чинної влади, відсутність будь-якого примусу чи підкупу виборців.

Визначені основні складові виборчої демократії:

- можливість для громадян вибирати представників у представницькі органи публічної влади всіх рівнів;
- право кандидатів брати участь у виборах і конкурувати за підтримку виборців;
- регулярне проведення виборів через певні проміжки часу для визначення партій або осіб, які увійдуть до складу представницьких органів або займуть офіційні посади;
- врахування більшості голосів або інших критеріїв для встановлення переможців виборів;

– додержання законодавчих та процедурних норм у проведенні виборів, а також забезпечення їхньої прозорості та справедливості.

Визначені принципи виборчої демократії та їх ролі у формуванні її культури. Як такі розглядаються: всезагальність і рівність виборчого права; вільні та справедливі вибори; таємність голосування; періодичність виборів; плюралізм та багатопартійність; прозорість та підзвітність; законність та незалежність виборчих органів; доступність та інформованість. З'ясована роль системи публічного управління та адміністрування в реалізації принципів виборчої демократії: забезпечення розвитку ефективної, прозорої та справедливої виборчої системи та виборчого процесу; управління виборчими ресурсами, координацію між різними рівнями влади; реалізацію виборчих реформ; забезпеченні дотримання виборчого законодавства, захисту прав виборців та у впровадженні технологій для підвищення ефективності та прозорості виборів; забезпечення разом із інститутами громадянського суспільства та іншими недержавними заінтересованими групами суспільства певний рівень виборчої (електоральної) культури учасників виборчого процесу.

Показано, що формування культури виборчої демократії на відповідних принципах може відбуватися тільки за рахунок дотримання учасниками, адміністраторами, виборцями та іншими дотичними до виборчого процесу суб'єктами наступних критеріїв та, відповідно, їх моніторингу:

- беззаперечної поваги до цінностей демократії;
- гарантування громадянської участі у виборчому процесі;
- толерантності та плюралізму в політичному дискурсі;
- прозорості виборчого процесу та відповідальності політичних акторів перед виборцями;
- поваги до букви закону;
- етики та високих моральних стандартів поведінки політичних лідерів та кандидатів.

На основі аналізу практики функціонування культури виборчої демократії в США та в країнах-членах ЄС було встановлено наступне. З'ясовано, що Конституція США закріплює основні принципи виборчої демократії, включаючи право на вибори та рівність перед законом. Вона також встановлює права громадян на свободу слова та вільне вираження думок. В межах ЄС діє загальноєвропейське комунітарне право, що визнає право на вільні та справедливі вибори та заохочує держави-члени демократизувати виборчі системи та стандарти електорального процесу. Хоча деталі та конкретні вимоги виборчого законодавства можуть відрізнятись в кожній країні-члені, оскільки вони визначаються національними законами та відображають особливості кожної країни.

Проаналізовано вплив громадянського суспільства медіа на формування культури виборчої демократії в США та в державах-членах ЄС, на основі чого розкрито активну роль цих недержавних акторів у розвитку культури виборчої демократії, що полягає у здійсненні таких важливих функцій як формування інформаційного простору, громадський контроль виборчого процесу, підвищення інформаційної обізнаності виборців, їх правової і електоральної культури.

У той же час, аналіз зарубіжного досвіду чітко показує, що культура виборчої демократії навіть у розвинутих демократичних державах стикається з багатьма серйозними проблемами, для вирішення яких потрібен багатогранний підхід. Передусім, він має включати:

- реформування виборчих систем, особливо у США, яку вже не одне десятиліття розглядають як джерело ерозії демократії у Сполучених Штатах;
- постійне вдосконалення заходів для запобігання фальсифікаціям та захисту виборчих прав, особливо політичних меншостей;
- зменшення політичної поляризації; розробку стратегії для боротьби з дезінформацією та реформування системи фінансування виборчих кампаній.

Вирішення цих проблем вимагає не лише правових та інституційних реформ, а й культурних зрушень у бік поваги до демократичних принципів та чесної гри на політичній арені. Саме завдяки таким комплексним зусиллям Сполучені Штати та держави-члени ЄС можуть зміцнити свою культуру електоральної демократії та слугувати прикладом для інших країн, зокрема України.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ВИБОРЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

2.1. Етапи становлення і розвитку культури виборчої демократії

Процес становлення та розвитку культури виборчої демократії в Україні є складним та багатограним. Він включає в себе численні виклики, досягнення та перспективи. У даній частині дисертації ми проводимо етапний аналіз розвитку культури виборчої демократії в Україні, починаючи з періоду після незалежності в 1991 році і до сучасних часів. Такий аналіз допоможе зрозуміти, як Україна впроваджувала демократичні цінності та практики, які виклики стояли на її шляху, та які заходи приймалися для розвитку культури виборчої демократії в умовах політичних трансформацій.

Зі здобуттям незалежності в 1991 році, в Україні розпочався процес формування нової виборчої системи та культури голосування. У той час вибори були важливим елементом у визначенні майбутнього країни та спрямовані на створення фундаменту для розвитку демократії. Проте цей період також супроводжувався викликами, такими як недоліки у проведенні виборів, виборчі фальсифікації та інші проблеми, що породжували сумніви у чесності та прозорості виборчих процесів.

Далі, стало очевидним, що Україна потребує реформ в сфері виборів та політичних інститутів для того, щоб гарантувати об'єктивність, справедливість та довіру громадян до виборчого процесу. На одному з ключових етапів у формуванні виборчої демократії в Україні стала "Помаранчева революція" 2004 року. Масовий протест після президентських виборів відкрив шлях до внесення суттєвих змін у виборчу систему, укріплення медійної свободи та забезпечення більшої відкритості в політиці. Цей період є важливим в історії України як показник переходу до більш демократичного суспільства.

Протягом наступних років, Україна зазнала серйозних викликів у зв'язку з анексією Криму Росією та конфліктом на сході країни. Ці події відобразилися на виборчих процесах та діяльності політичних інститутів. У той самий час, проведення виборів стало важливим інструментом для демократичних змін та вираження волі громадян.

Сучасний період, починаючи з прийняття Виборчого кодексу 19 грудня 2019 року, характеризується намаганнями уряду України до впровадження реформ для покращення виборчої системи та зміцнення демократичних інститутів. Саме на цьому шляху Україна намагалася забезпечити високий рівень демократії та виборчої культури, які стають основною складовою її подальшого розвитку та стабільності.

Становлення і розвиток культури виборчої демократії в Україні були складним і тривалим процесом. Основні етапи цього процесу можна описати наступним чином:

1. Після незалежності (1991-2004 роки):

Україна розпочала свій шлях будівництва демократичного суспільства після проголошення незалежності у 1991 році. Одним з ключових демократичних перетворень стало впровадження виборчої демократії. Цей період характеризувався наступними ключовими рисами:

У 1991 році Україна провела свої перші вибори до Верховної Ради та президентські вибори. Ці вибори були важливими кроками у визначенні політичного ландшафту країни та формуванні політичної системи. Проте вони супроводжувалися деякими недоліками, такими як виборчі фальсифікації та випадки корупції.

✓ Формування політичних партій: під час цього періоду було засновано різні політичні партії та рухи, які конкурували на політичній арені України. Це сприяло розвитку багатопартійності та різноманітності політичних поглядів.

✓ Реформи виборчої системи: поступово в Україні розроблялись та впроваджувались реформи виборчої системи з метою забезпечення більшої прозорості та справедливості виборів. Ці реформи включали в себе визначення правил для реєстрації кандидатів, формування виборчих округів та встановлення правил голосування.

✓ Виборча участь громадян: після десятиліть радянської влади громадяни України отримали можливість вільно виражати свою волю через голосування. Вибори стали способом для громадян впливати на політичну ситуацію у країні.

✓ Виборча кампанія та медійна свобода: перші виборчі кампанії в Україні стали важливими для популяризації політичних кандидатів та їхніх поглядів серед громадян. Медійна свобода почала зростати, і це дозволило громадянам отримувати інформацію про політичні події та кандидатів.

✓ Виклики та недоліки: незважаючи на певний прогрес у виборчому процесі, цей період також супроводжувався серйозними викликами. Виборчі фальсифікації та випадки корупції під час виборів стали, на думку багатьох вчених, питаннями, які потребували уваги та вдосконалення (див., зокрема: [58; 59; 66; 67; 79; 122]).

Усі ці елементи склали основу для подальшого розвитку виборчої культури в Україні та визначили важливі завдання для вдосконалення виборчих процесів у майбутньому.

2. "Помаранчева революція" та період політичних криз (2004 – 2013 рр.).

Події, відомі як "Помаранчева революція," що відбулися в Україні у 2004 році, відіграли важливу роль у подальшому становленні культури виборчої демократії в країні. Основні події та наслідки цієї революції включають:

✓ Масовий протест та суспільна активність: після президентських виборів 2004 року, які були оголошені спірними через виборчі фальсифікації та недоліки, велика кількість громадян вийшла на вулиці в масовому протесті. Ця

активність громадян свідчила про їхнє бажання вплинути на виборчий процес та виразити свою волю.

✓ Презавантаження виборчого процесу: під тиском протестів та міжнародного співтовариства було прийнято рішення провести повторні вибори президента. Це дало можливість презавантажити виборчий процес та забезпечити більшу чесність та прозорість наступних виборів.

✓ Реформи виборчої системи: після "Помаранчевої революції" було внесено суттєві зміни до виборчої системи України. Зокрема, було встановлено новий порядок виборів президента, який передбачав більший контроль та відкритість у виборчих процедурах.

✓ Підвищення медійної свободи: події "Помаранчевої революції" супроводжувалися зростанням медійної свободи в Україні. Нові незалежні медіа стали важливими інструментами для розповсюдження інформації про політичні події та кандидатів.

✓ Міжнародна підтримка та спостереження: міжнародні спостерігачі були присутні під час повторних виборів та спостерігали за ними, що забезпечило більшу довіру до їхньої чесності та прозорості [7; 9].

Ці події відкрили новий етап у формуванні культури виборчої демократії в Україні, де активність громадян, політичні реформи та медійна свобода стали важливими складовими для подальшого розвитку демократії та виборчої культури.

3. Період після Революції Гідності (2014-2022 роки).

Період з 2014 по 2022 роки був важливим для України і її виборчої системи через події, які включають анексію Криму Росією та конфлікт на сході країни. Поштовхом для подальшої демократичної трансформації стала Революція гідності в 2014 році. Внаслідок якої вперше в історії українського парламентаризму сформовано першу проукраїнську державницьку більшість [11] «За європейську Україну» в 302 голоси. Значними зусиллями було проголосовано за та прийнято за основу ряд реформ, зокрема виборчу реформу,

а також за вимогами Ради Європи було прийнято новий Виборчий кодекс у 2019 році. Відтак, наступні вибори повинні відбуватись саме відповідно до прийнятого Виборчого кодексу.

На основні аспекти та події цього періоду, що включають:

✓ Анексію Криму: анексія Криму Російською Федерацією в 2014 році була міжнародною скандальною подією, яка створила значні виклики для внутрішньої і зовнішньої політики України. Ця подія була осуджена багатьма країнами і призвела до загострення відносин між Україною та Росією.

✓ Війна на сході України: воєнні події в Донбасі вимагали значних зусиль для забезпечення проведення виборів на територіях, які перебувають під контролем деяких непідконтрольних урядові груп. Це створило складнощі для організації виборчого процесу та забезпечення безпеки для голосування.

✓ Президентські та парламентські вибори: протягом цього періоду Україна провела кілька важливих виборів, зокрема президентські та парламентські. Ці вибори були важливими для визначення шляху розвитку країни та виразу волі громадян.

✓ Виборча участь та зовнішні втручання: в умовах неоголошеної війни з Росією, виборча участь та питання зовнішнього втручання стали предметами особливої уваги. Зусилля забезпечення чесності та прозорості виборів були критичними.

✓ Міжнародна співпраця та санкції: Україна співпрацювала з іншими країнами та міжнародними організаціями для забезпечення мирного врегулювання конфлікту та виборчої підтримки. Санкції проти Росії також були введені відповідно до подій в Криму та сході України [10].

Цей період представляв важливий випробувальний та трансформаційний час для України та її виборчої системи. Країна продовжувала зміцнювати свої демократичні інституції та впроваджувати реформи для забезпечення справедливих та вільних виборів у складних умовах конфлікту. Помітним є те, що ряд реформ щодо удосконалення виборчого процесу були вдалими, та

реалізуються і на сьогодні, інші були відхилені через порушення демократичні засади виборчого процесу.

Реформаторський парламент в Україні, який виник після революції гідності та зміни влади, грав ключову роль у проведенні широкомасштабних реформ, включаючи реформу виборчого законодавства. Одним із найважливіших досягнень було прийняття Виборчого кодексу в 2019 році, який став квінтесенцією реформ виборчої системи.

Виборчий кодекс встановив нові стандарти та процедури, спрямовані на забезпечення більшої демократії та прозорості виборчих процесів. Прийняття Кодексу отримало позитивну оцінку з боку міжнародних партнерів України, що підкреслює важливість цього кроку у розвитку демократії та правової держави.

Таким чином, Виборчий кодекс, прийнятий в 2019 році, є важливим кроком на шляху України до покращення виборчого процесу та зміцнення демократії, який став результатом реформаторської діяльності парламенту після Революції Гідності.

4. Період правого режиму воєнного стану (з 24 лютого 2022 р.).

Після 2022 року та з початком повномасштабної збройної агресії РФ проти України, наша держава з об'єктивних причин призупинила зусилля для покращення своєї виборчої системи та забезпечення більшої чесності та прозорості виборчих процесів.

Отже, на кожному етапі становлення та розвитку культури виборчої демократії в Україні було важливими досягненнями та викликами. Країна весь час продовжувала працювати над удосконаленням виборчих процесів та зміцненням демократичних інститутів для забезпечення високого рівня демократії та виборчої культури.

2.2. Конституційно-правовий базис виборчої демократії в Україні як правова основа розвитку її культури

Актуальність та важливість висвітлення проблематики конституційно-правових засад виборчої демократії у контексті розвитку її культури в Україні пояснюється декількома причинами.

По-перше, розвиток виборчої демократії не може відбуватись поза системним вдосконаленням та розвитком виборчого права, що являє собою важливу складову загального розвитку України як демократичної правової держави.

По-друге, як форма безпосереднього народовладдя, вибори виконують надзвичайно важливу роль у забезпеченні неперервного зв'язку між інтересами виборців і суспільства в цілому та публічної влади. Реалізація цієї функції прямо впливає на те, наскільки така влада чітко реалізує правовими механізмами принципи виборчої демократії.

Значимість виборів та виборчого права в розвитку культури виборчої демократії в Україні чітко підтверджується тим, що Конституція України містить розділ третій, присвячений виборам і референдумам. Суть виборів полягає у політичних діях, що формують чіткий політико-правовий зв'язок між державою, перш за все її виборні органи, та громадянами. Через вибори громадяни мають закономірну можливість ухвалювати найважливіші рішення як на загальнонаціональному рівні, так і місцевому або регіональному. Хоча вплив виборів на роботу органів публічної влади не повинен обмежуватись лише представницькими органами, оскільки виборче право є основою формування всієї системи публічної влади, його варто розглядати й у ширшому контексті реалізації права громадян на участь в публічному управлінні та здійсненні функції контролю за діяльністю її органів в цілому [4].

Вибори являють собою один з основних демократичних способів політико-правового впливу громадян і громадянського суспільства в цілому на публічну владу, а саме, як справедливо зауважує К. Бабенко виборче право є серцевиною всіх політичних прав людини і громадянина, які гарантуються Конституцією України [4].

Виборче право з формально-юридичного погляду є системою гарантій розвитку політичної свободи громадян у публічно-правовій сфері суспільних відносин. Водночас у політико-правовому контексті, воно являє собою набір прав та обов'язків виборців. Вчені-правознавці визначають виборче право як комплекс взаємопов'язаних норм конституційного права, що всебічно регулюють суспільні відносини, пов'язані з організацією та проведенням виборів до органів публічної влади всіх рівнів [120, с.179].

Отже, в процесі конституційно-правового регулювання виборів як основного елементу виборчої демократії, з одного боку, відбувається вплив на політико-правові відносини, які об'єктивно існують в суспільстві, а, з іншого – встановлюються механізми взаємодії громадянського суспільства і публічної влади у процесі розвитку культури виборчої демократії.

Для України, що пішла шляхом демократичних перетворень, отримавши незалежність у 1991 році, правовою основою для розбудови власного виборчого законодавства, організації діяльності органів публічного адміністрування стали міжнародні норми виборчого права.

Серед міжнародно-правових документів, що стосуються виборчого права, першим за часом є Загальна декларація прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. У цій декларації зазначено, що кожна особа має право брати участь в управлінні своєю державою безпосередньо або через обрані представницькі органи. При цьому основою державної влади є воля народу, яка має втілюватися у періодичних та законних виборах. Ці вибори повинні здійснюватися на загальних та рівних засадах, шляхом таємного голосування або інших еквівалентних форм, що забезпечують свободу волевиявлення [29].

16 грудня 1966 р. Асамблеєю ООН було прийнято Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (набрав чинності 23 березня 1976 р.), який проголошує право кожного громадянина голосувати і бути обраним на дійсних

періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні, що забезпечує вільне волевиявлення виборців

Ще одним важливим міжнародним документом є ухвалений 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, що набув чинності 23 березня 1976 р. У цьому документі проголошується право кожного громадянина на участь у легітимних періодичних виборах. Останні мають проводитися на засадах загального та рівного права, що гарантує кожному можливість віддати таємно свій голос та/або бути обраним таким же шляхом (таємним голосуванням) [69].

У червні 1990 р. на Копенгагенській нараді Конференції з питань людського виміру Організації з безпеки і співробітництва в Європі [153] було прийнято Документ, у якому визначені основні стандарти проведення демократичних виборів у контексті реалізації демократичних принципів, а також діяльності органів публічного адміністрування виборів. В документі відзначено, що воля народу, виражена вільним та чесним способом під час виборів, є основою легітимності політичної влади в державі. Для того, держав-учасниць закликають:

- організовувати вільні вибори з розумною періодичністю;
- забезпечувати, щоб усі мандати, принаймні в одній палаті національного законодавчого органу, були предметом вільної конкуренції кандидатів під час загальних виборів;
- гарантувати всім дорослим громадянам загальне і рівне виборче право;
- не встановлювати юридичних або адміністративних бар'єрів і перешкод для рівного доступу до засобів медіа усіх політичних груп або окремих осіб, які бажають взяти участь у виборчому процесі;
- забезпечувати, щоб голосування було таємним або пропонувати інші альтернативні, але еквівалентні процедури для забезпечення вільного

голосування, а також гарантувати чесний підрахунок голосів і оприлюднення офіційних результатів;

- забезпечувати присутність спостерігачів, як національних, так і міжнародних, для підвищення авторитетності виборчого процесу;
- забезпечувати, щоб кандидати, які отримали необхідну кількість голосів, могли зайняти гарантовану законом посаду та мали можливість обіймати її до закінчення строку своїх повноважень або до їх припинення іншим способом, визначеним законом [153].

У березні 1994 року Рада Міжпарламентського Союзу, яка включає парламенти 129 країн, ухвалила «Декларацію про критерії вільних і справедливих виборів» [21]. У цьому документі визначено низку принципів, якими повинні керуватися держави-підписанти у сфері виборчих відносин, а саме:

- запровадити ефективну та неупереджену процедуру реєстрації виборців;
- підтримувати розвиток та вільну діяльність політичних партій, регулювати фінансування політичних партій та виборчих кампаній, створювати рівні умови для конкуренції під час виборів;
- реалізувати національні програми з підвищення загальної освіченості виборців та суб'єктів виборчого процесу щодо виборчих процедур та правил;
- забезпечувати свободу переміщення, зібрань, об'єднань та висловлення думок, особливо під час виборчого процесу;
- створювати умови, що виключають підкуп та інші протизаконні дії під час голосування, зберігати безпеку та цілісність процесу голосування, проводити об'єктивний підрахунок голосів компетентним персоналом;
- гарантувати швидкий та ефективний розгляд скарг та порушень прав людини, що стосуються виборчого процесу під час виборчого періоду з боку органів адміністрування виборів та судами [21].

Отож, це ці міжнародні стандарти проведення демократичних виборів заклали основи для конституційно-правового забезпечення реалізації принципів виборчої демократії в незалежній Україні.

На поточний момент, в Україні основні конституційні принципи виборчого права (право вільно обирати та право бути обраним), загальний порядок проведення виборів, їх регулярність, організаційні аспекти виборчого процесу, формування та функціонування органів адміністрування виборів, процедури голосування, а також відповідальність за порушення виборчого законодавства визначаються Конституцією [55] України та Виборчим Кодексом України [15].

Так, в Україні проводяться чергові президентські вибори, що підставами для яких є завершення конституційного терміну повноважень глави держави. Вони призначаються Верховною Радою не пізніше, ніж за сто тридцять днів до дня голосування, а проводяться в останню неділю п'ятого року президентського терміну. Сам електоральний процес має розпочинатися за сто двадцять днів до дня виборів.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України згідно з Конституцією України Верховною Радою призначаються позачергові президентські вибори. Парламент оголошує їх у день припинення повноважень президента. Виборчий процес стартує наступного дня після призначення виборів, а саме голосування відбувається в останню неділю дев'яностоденного строку після припинення цих повноважень [55].

Крім того, Конституцією України передбачені повторні президентські вибори, що призначаються Верховною Радою України за поданням Центральної виборчої комісії (ЦВК) і проводяться у таких випадках:

- якщо до виборчого бюлетеня для голосування включено не більше двох кандидатів на посаду Президента України, і жоден з них не отримав достатньої кількості голосів для обрання;

– якщо всі кандидати на цю посаду, включені до виборчого бюлетеня, відкликали свої кандидатури не пізніше ніж за день до дня голосування або за день до дня повторного голосування.

Повторні вибори Президента України відбуваються в останню неділю дев'яностоденного строку з дня, коли Верховна Рада України прийняла постанову про їх призначення. Ця постанова має бути ухвалена не пізніше, ніж через п'ятнадцять днів після надходження відповідного подання від ЦВК до Верховної Ради. Початок виборчого процесу повторних виборів Президента України відбувається наступного дня після того, як парламентська постанова про призначення повторних виборів була офіційно оприлюднена [15; 55].

Парламентські вибори в Україні можуть бути проведені у двох основних форматах:

По-перше, це чергові вибори: вони ініціюються у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України і не потребують окремого рішення щодо їх призначення. Вони зазвичай призначаються на останню неділю останнього місяця п'ятирічного терміну повноважень парламенту попереднього скликання. ЦВК оголошує про початок виборчого процесу не пізніше, ніж за сто двадцять п'ять днів до дня виборів.

По-друге, це позачергові вибори: вони ініціюються у випадку, якщо є конституційні підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради. Вони призначаються Президентом України у відповідності з Конституцією та відбуваються в останню неділю шістдесятиденного строку з дня оприлюднення Указу Президента України про дострокове припинення повноважень Парламенту. Виборчий процес розпочинається з наступного дня після публікації відповідного рішення президента.

По-третє, є опція щодо проведення повторних позачергових виборів Верховної Ради України: ці вибори проводяться у випадку, якщо попередні позачергові вибори вважаються недійсними через низьку явку виборців (менше

50%) і оголошуються ЦВК протягом двох місяців з дня проведення попередніх парламентських позачергових виборів [15].

Місцеві вибори в Україні можуть мати різні форми проведення.

Чергові вибори відбуваються у зв'язку із закінченням строку повноважень місцевої ради (тобто сільської, селищної, міської, районної та обласної), а також місцевих голів, тобто сільського, селищного та міського голів, Рішення про проведення чергових виборів депутатів місцевих рад та місцевих голів приймає центральний представницький орган влади (Верховна Рада України) або Верховна Рада Автономної Республіки Крим (далі – АРК), якщо йдеться про вибори до представницького органу автономної республіки. Ці вибори проводяться одночасно з виборами народних депутатів України.

Позачергові вибори призначаються Верховною Радою України у випадку дострокового припинення повноважень місцевих рад або місцевих голів. Відповідне розпорядження приймається термін.

Повторні місцеві вибори призначаються територіальним виборчком на окремих округах у випадку визнання попередніх виборів депутата чи депутатів певної місцевої ради чи рад або місцевого голови чи голів недійсними, або якщо вони не відбулися, або якщо обрана особа відмовилася від відповідного мандата.

Проміжні вибори призначаються територіальною виборчою комісією у разі дострокового припинення повноважень депутата, обраного у відповідному багатомандатному окрузі.

Перші вибори проводяться у разі формування нових місцевих рад, як привило при утворенні (об'єднанні) нової територіальної громади і призначаються ЦВК відповідно до законодавства.

Додаткові місцеві вибори призначаються у разі приєднання сільської та селищної територіальної громади чи громад до іншої. Таким способом обираються місцеві ради приєднаних громад. Призначаються вони ЦВК згідно з визначеними у Виборчому Кодексі правилами [15].

У Виборчому кодексі України зазначається, що вибори народних депутатів проводяться за пропорційною системою з відкритими списками, де кандидати в депутати включені до єдиного національного виборчого списку, що поділяється на регіональні списки від різних партій. Партії, які отримали підтримку у розмірі 5% або більше голосів виборців, які підтримали їх регіональні списки в рамках всієї країни, мають право на отримання мандатів народних депутатів [15]. За задумом законодавця, лише ті партії, які здобули достатню кількість голосів на загальнонаціональному рівні, можуть претендувати на місця в парламенті.

При цьому виборчий процес здійснюється на засадах:

- забезпечення виборчих прав громадян, які гарантовані Конституцією України;
- дотримання ключових засад виборчого права, встановлених знов-таки Основним законом України та цим Кодексом;
- додержання законності та недопущення незаконного втручання в виборчий процес будь-якою стороною;
- підтримки політичного різноманіття та багатопартійності;
- додержання прозорості та відкритості виборчого процесу та його процедур та забезпеченням належного рівня інформування виборців та інших учасників виборчого процесу;
- свободи передвиборчої агітації та забезпечення рівного доступу кандидатів та партій до медіа, незалежно від їх форми власності;
- нейтральності органів публічної влади всіх рівнів, а також підприємств та організацій, посадових і службових осіб відповідних інституцій щодо кандидатів та партій [15].

Втім, до введеною Кодексом виборчої системи все ще є певні принципові зауваження [48]. Часто виникає небезпідставний сумнів у тому, наскільки вона здатна відображати інтереси всього населення, забезпечивши якомога ширше представництво цих інтересів у представницьких органах. В цьому контексті небезпідставним є питання щодо інституту прохідного бар'єру. Наразі в Україні

діє 5% виборчий бар'єр, що цілком раціонально для парламентських виборів, адже це забезпечує від надмірної фрагментації складу Верховної Ради. Разом з тим, встановлення такого ж виборчого бар'єру для місцевих виборів має своїм наслідком зниження рівня представництва інтересів громадян на цьому рівні, оскільки місцеві партії, що є менш чисельними ніж загальнонаціональні, можуть не набирати відповідну кількість голосів, і відповідно не будуть представлені у місцевих радах.

Підсумовуючи, варто наголосити, що яким би не було досконалим виборче законодавство, воно не є достатньою умовою для забезпечення розвитку культури виборчої демократії [48]. Велике значення має не лише формальне закріплення правових норм, але й реальне їх дотримання на практиці, характер політичного режиму у державі, рівень політичної свідомості та правової культури учасників виборчих відносин, якість публічного адміністрування виборчого процесу тощо.

2.3. Розвиток правової культури у сфері виборчих відносин як складової культури виборчої демократії в Україні

Істотний вплив на розвиток культури виборчої демократії здійснює правова культура учасників виборчого процесу і особливо такі її складові як прозорість виборчого процесу і інститут правової відповідальності за порушення виборчого законодавства. Адже лише у випадку, коли забезпечена гласність і прозорість виборчих процедур та відносин, а також існує реальна можливість понести відповідальність за правопорушення у відповідній сфері, в усіх учасників виборчих перегонів буде поступово формуватися належний рівень культури правової поведінки.

Відповідно до поширено у правовій літературі тлумачення (див., наприклад: [23; 24; 82; 81]), правова культура являє собою один із багатьох аспектів загальної культури суспільства, який включає в себе систему правових

цінностей, знань, переконань, навичок і дій людей. Вона відображає загальний рівень правосвідомості, стану захищеності прав і свобод, а також здатність громадян до свідомого використання своїх прав без порушення прав інших. Тобто правова культура включає в себе й такі елементи як культуру свідомості та правосвідомості, культуру правової поведінки, що виражається в неухильному дотриманні норм права громадянами, та інші компоненти, дотичні до того культурно-ціннісного простору виборчої демократії.

Отже, далі прослідкуємо, як розвивалася, еволюціонували та як забезпечувались через правовий механізм основні складові правової культури виборів.

Характер та результат виборів багато в чому залежать від рівня їх прозорості та контролю громадян за діями усіх учасників виборчих перегонів. Саме тому принцип гласних виборів змушує діяти у межах правового поля як організаторів виборів, так і політичні сили, які борються за владу. Важливим аспектом гласних виборів є широке інформування громадян про хід виборчого процесу, оскільки від цього значною мірою залежить можливість електорату здійснити раціональний усвідомлений вибір під час голосування.

Розуміючи важливість принципу гласних виборів, законодавець уже на парламентських виборах 1990 р. приділив його регулюванню окрему статтю. У ній, зокрема, зазначалося, що підготовка і проведення виборів здійснюються відкрито і гласно. Законодавець зобов'язав комісії інформувати громадян про свою роботу; утворення округів; склад, місцезнаходження та графік своєї роботи; списки виборців; висунутих кандидатів та дані про них; результати голосування по кожному кандидатові і загальні підсумки виборів [88].

Позитивним було те, що закон передбачав деталізацію деякої інформації, яка повинна доходити до електорату. Зокрема, публікувався список округів із зазначенням їхніх меж, назв, центрів округів та кількості виборців у кожному з них. До виборців доводилася інформація про скасування рішення про висунення кандидата або про зняття ним своєї кандидатури. І нарешті, деталізованою

повинна була бути інформація про результати голосування. Такі повідомлення повинні були включати: загальну кількість громадян, включених у списки; кількість громадян, які здійснили волевиявлення; кількість голосів, поданих «за» і «проти» кожного з кандидатів; кількість недійсних бюлетенів; прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, посаду, партійність, місце роботи і проживання обраного депутата [88].

Під час президентських виборів 1991 р. законодавець, крім вищезгаданої інформації, розширив перелік відомостей, які повинні були отримувати виборці.

Зокрема, будь-які рішення органів, які стосувалися виборців, повинні були доводитись до відома громадян через ЗМІ у п'ятиденний термін з моменту їх прийняття. Комісії повинні були інформувати громадян про виборчі програми (платформи) кандидатів або партій (блоків), які їх висунули, про форму і порядок заповнення підписних листів та бюлетенів [90].

На парламентських виборах 1994 р. спостерігалась подальша деталізація інформації, яка подавалась про вибори. Зокрема, виборці додатково отримували інформацію про межі кожної ділянки, склад і місцезнаходження ДВК та приміщення для голосування [86]. Під час виборів 1999 р. до інформації, яку отримував виборець, було додано повідомлення про час і місце голосування, яке виборча комісія повинна була надавати не пізніше, як за 15 днів до виборів [89].

У 2002 році законодавство відкрило для виборців нові можливості одержувати інформацію про їх основні права, а також право оскарження неправомірних рішень, дій або навіть бездіяльності виборчих комісій. Тепер кожен міг дізнатися про обмеження своїх виборчих прав і вжити заходів у разі їхнього порушення, будь то дії органів державної влади чи місцевого самоврядування, або навіть конкретних посадовців, що перешкоджають цим правам [85].

Важливим аспектом виборчого законодавства 2002 р. стала спроба зробити прозорішим та відкритішим процес агітації. Для досягнення цього законодавець зобов'язав передусім ЦВК повідомляти у ЗМІ про початок агітації за 53 дні до

виборів, а також про результати жеребкування щодо надання ефірного часу для агітації та черговості друку передвиборчих програм за рахунок державних коштів у триденний термін з дня їх затвердження виборчими комісіями. Крім того, згідно з законом, телерадіокомпанії повинні були здійснювати аудіо- та відеозаписи усіх передач, що містять агітацію, і зберігати їх ще 30 днів після офіційного оприлюднення результатів виборів.

Сприяла прозорості виборів і норма, згідно з якою ЗМІ зобов'язувались за запитами ЦВК, ОВК та відповідних органів влади у сфері інформаційної політики надавати інформацію про виділення ефірного часу чи друкованої площі для агітації, а в разі необхідності - копії відповідних угод, платіжних документів та агітаційні матеріали [85].

Чинне виборче законодавство, до речі, зберегло вищезазначений перелік інформації, яка повинна доводитись до виборців.

Крім того, варто відзначити позитивний момент, який є уніфікований у Виборчому кодексі України та дає змогу підняти проблему прозорості виборів на якісно новий рівень: Кодекс містить окремий розділ – Розділ VII «Інформаційне забезпечення виборів» [15], що поділяється на загальне та спеціальне.

Так, загальне інформаційне забезпечення виборів (стаття 48) охоплює надання виборцям відомостей:

- про їхні виборчі права та методи їх використання та захисту, а також стосовно юридичних наслідків за порушення виборчого законодавства;
- про можливість та процедури перевірки на предмет наявності їх у Державному реєстрі виборців та списках на виборчих дільницях;
- щодо місцезоташування виборчих комісій;
- стосовно можливостей змінити місце голосування без зміни адреси реєстрації;
- щодо умов та процедури для голосування не за місцем проживання;
- стосовно місця, дати та часу голосування;

- про те, як проголосувати та правильно заповнити бюлетень;
- щодо того, як оскаржити порушення своїх виборчих прав; тощо.

Публікація вищезгаданої інформації забезпечується ЦВК, яка зобов'язана розміщувати її на своєму офіційному веб-сайті [15].

Спеціальне – стосується забезпечення виборів Президента України, виборів народних депутатів, а також усіх видів місцевих виборів. Воно включає надання інформації про:

- осіб, які зареєстровані як учасники виборчого процесу (кандидати на посаду глави держави та на посади місцевих голів, кандидати у депутати різних рівнів) та суб'єктів, які їх висунули;
- передвиборні програми відповідних учасників виборчого процесу;
- банківські реквізити виборчих фондів кандидатів, ліміти на добровільні внески та методику їх внесення;
- анулювання реєстрації учасників електорального процесу або їх відмову від участі у виборах;
- інші важливі події та факти, що стосуються виборчого процесу [15].

Не менш важливим аспектом формування культури виборчої демократії є забезпечення відкритості та прозорості фінансування виборчих кампаній учасників електорального процесу, завдяки чому громадяни мають змогу як відстежити використання державних коштів, так і скласти враження про фінансові можливості кандидатів та партій, а також політичних сил, що їх підтримують.

Варто сказати, що на парламентських виборах 1990 р. цьому питанню законодавець не приділив жодної уваги. На президентських виборах 1991 р. у законі вже містилася вимога до ЦВК не пізніше, як у триденний термін повідомляти виборців через ЗМІ про надходження до фондів кандидатів загальної суми коштів [88; 90].

У 1994 р. законодавство містило додаткові елементи, які забезпечували прозорість фінансування парламентських виборів.

На парламентських виборах 2002 р. законодавством було передбачено порядок звітності за використання коштів Держбюджету, відповідно до якого ОВК у десятиденний термін з дня оприлюднення результатів голосування повинна була подавати фінансовий звіт про надходження та використання Державного бюджету України [85].

Однак доцільною була необхідність встановити прозорішу фінансову складову виборів передусім для електорату. Адже чинні норми давали змогу виборцям отримати інформацію про характер та джерела фінансування суб'єктів лише після виборів, що було цікавим лише для правоохоронних органів і не давало можливості виборцям отримати повну інформацію про усіх учасників виборів і відтак зробити повністю усвідомлений вибір.

Тому позитивним було те, що починаючи з 2014 р. законодавець поклав на комісії зобов'язання здійснювати аналіз звітів та оприлюднювати їх для широкого загалу. У випадку виявлення правопорушень комісія повинна повідомляти ці факти правоохоронні органи.

Крім того, запроваджене тоді законодавство, яке є і досі чинним, вимагало від суб'єктів подачі не лише фінального звіту після виборів, але й проміжного звіту до дня голосування (див.: [92; 99]).

Водночас певний сумнів викликала практична спроможність ЦВК чи ОВК здійснити компетентний аналіз фінансових звітів. Крім того, на практиці далеко не завжди потрібна інформація приходить вчасно до виборця. З цього приводу міжнародна місія Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини серед рекомендацій активно приділяла увагу і питанню фінансування виборів: положення, що регулюють фінансування передвиборних кампаній, мають бути посилені з метою підвищення прозорості виборчих фондів.

Зокрема, вказувалось, що уся звітна інформація про надходження та витрати повинна бути доступна громадськості як до, так і після дня виборів. Правові норми повинні передбачати незалежний контроль та систему моніторингу фінансування виборчих кампаній, включаючи механізми

застосування ефективних санкцій у випадку порушень вимог щодо фінансування передвиборчих заходів [119, с. 35].

Однак найбільші новації в цій сфері відбулися з прийняттям Виборчого кодексу України у 2019 р. Були визначені правила утворення та функціонування виборчих фондів учасників президентських та парламентських виборів, правила звітності та контролю; встановлені ліміти цих фондів. Відповідно кандидати та партії були зобов'язані звітувати про фінансові витрати під час виборчих кампаній. Відповідальність за моніторинг та аналіз цих звітів були покладені на ЦВК та нову антикорупційну інституцію – Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК).

Наприклад, щодо кандидата у Президенти України Кодексом встановлюється [15]:

- кожен кандидат у Президенти України має створити виборчий фонд, який складається з одного основного рахунку для збору коштів на виборчу кампанію та додаткових поточних рахунків для покриття витрат кампанії;

- кандидати зобов'язуються відкрити ці рахунки не пізніше ніж за десять днів після офіційної реєстрації ЦВК. При цьому вони можуть мати лише один основний рахунок у банку в м. Києві та один поточний рахунок у банку в межах свого виборчого округу;

- всі рахунки виборчого фонду відкриваються в національній валюті відповідно до копії рішення ЦВК про реєстрацію кандидата, а всі витрати з поточного рахунку виборчого фонду мають здійснюватися безготівковим способом;

- уся детальна інформація щодо відкриття накопичувального рахунку виборчого фонду кандидата в президенти, а також його банківські реквізити, оприлюднюються на офіційному сайті ЦВК;

- виборчий фонд формується за рахунок особистих коштів кандидата, внесків від партії, яка його висунула, та добровільних внесків від осіб, які мають

законне право здійснювати фінансування партій відповідно до українського законодавства;

- сума коштів у виборчому фонді особи, яка балотується на посаду Президента України, не має перевищувати 90 тис. розмірів мінімальної зарплати, які встановлені станом на перше січня року проведення виборів;

- розпорядники рахунків виборчого фонду несуть відповідальність за подання звітів щодо коштів, які надійшли та були використані для фінансування виборчої кампанії кандидата в Президенти України.

Подібні вимоги і правила висувають для партій та кандидатів у депутати, які приймають участь парламентських виборах [15]:

- фінансування виборчого фонду політичної партії здійснюється за рахунок її власних ресурсів, внесків від кандидатів у депутати, які входять до її списків, а також через добровільні внески; при цьому, власні кошти партії, яка висунула кандидатів, обмежені розміром її виборчого фонду.

- максимальний розмір виборчого фонду партії, кандидати від якої беруть участь у виборах у загальнодержавному окрузі, не може перевищувати 90 тис. розміру мінімальних зарплат, встановлених на перше січня року проведення виборів;

- виборчий фонд окремого кандидата складається з його особистих коштів, коштів партії, до списку якої він належить, та добровільних внесків; при цьому, загальна сума особистих коштів кандидата не може перевищувати максимальний розмір внеску, який фізична особа може зробити на підтримку партії протягом року, згідно з законодавством про політичні партії;

- кожен кандидат у депутати має один поточний рахунок для свого виборчого фонду, на який надходять кошти для фінансування його кампанії, і з якого фінансуються витрати на кампанію; при цьому максимальний розмір цього фонду не може перевищувати 4 тис. розміру мінімальних зарплат.

Попри значні зміни, запроваджені чинним виборчим законодавством, воно все ще містить недоліки, які обмежують прозорість виборчого процесу та рівні

права їх учасників. Однією з таких проблем є відсутність лімітів на виборчі фонди для партій та кандидатів у контексті місцевих виборів, що, безумовно створює нерівні умови конкуренції, особливо для тих кандидатів, хто не має достатньої фінансової підтримки для ефективної політичної реклами [68, с. 70].

Крім того, законодавцем наразі не вирішена проблема відсутності незалежного аудиту фінансових звітів кандидатів і політичних партій, а саме їх виборчих коштів. Такий аналіз наразі проводять територіальні виборчі комісії. Проте, мають місце певні застереження від фахівців щодо потенційної упередженості членів ТВК у цьому питанні, позаяк їх склад формується з представників політичних сил, а отже, є підстави для конфлікту інтересів. Викликає занепокоєння і питання, що стосується технічних і кадрових спроможностей ТВК обробляти великі масиви даних щодо фінансової звітності всіх учасників виборчого процесу. Також відзначається відсутність єдиної державної бази даних для зберігання фінансових звітів, що ускладнює доступність та аналіз всієї фінансової звітності (див., зокрема: [14]).

Важливу роль у реалізації принципу гласних виборів відіграють ЗМІ. Тому прозорі вибори можливі лише за умови, коли мас-медіа матимуть змогу вільно отримувати та поширювати інформацію про вибори. Але вкрай важливо, щоб виборці одержували різнобічну об'єктивну інформацію про виборчі перегони.

Важливо зауважити, що в Україні вже сформовано дієвий правовий фундамент для реалізації цього права. Передусім, це новий Закон України «Про медіа» [106], що спрямований на забезпечення свободи вираження думок, права на отримання об'єктивної та своєчасної інформації, на підтримку різноманітності поглядів та вільного потоку інформації. Він також має на меті захист національних інтересів та прав користувачів медіа-послуг, регулювання медіа-сфери з урахуванням принципів неупередженості, прозорості та справедливості, сприяння конкурентному середовищу та забезпечення рівності та незалежності медіа. Закон також визначає правовий статус, процедури формування,

компетенції та повноваження Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення як державного регулятора цієї сфери.

Закон вносить значні зміни і до Виборчого кодексу, що стосуються вимог до користувачів Інтернет-медіаресурсів, включаючи соціальні мережі. Користувачі зобов'язані дотримуватися виборчого законодавства у сферах змісту, форми, маркування, обмежень та джерел фінансування при публікації матеріалів передвиборної агітації. Це вимагається обов'язково, і в разі порушення Нацрада з питань телебачення і радіомовлення, має право звертатися до власника платформи з вимогою припинення порушень, включаючи повне обмеження доступу до передвиборної агітації до завершення виборчого процесу. Порушення можуть включати розміщення недостовірного або компрометуючого контенту, який може шкодити репутації суб'єктів виборчого процесу чи завдати іншої шкоди, а також поширення матеріалів передвиборної агітації, витрати на які не передбачені у виборчих фондів. Адміністрація медіа-платформ зобов'язана забезпечувати всю необхідну інформацію про суб'єктів виборчого процесу та їхні виборчі фонди для оплати передвиборної агітації у відповідності з угодами та меморандумами про співпрацю з Нацрадою [106].

Ще одним важливим аспектом відповідного Закону, який сприятиме покращенню ситуації з забезпеченням рівного і безперешкодного доступу всіх суб'єктів електорального процесу до медійних ресурсів, є положення про уніфікацію формату теле- та радіо дебатів з участю таких суб'єктів. Незважаючи на те, що трансляція таких програм є загальноприйнятою практикою у медіа, українське законодавство до цього часу не забезпечувало дійсно рівного доступу до медіа ресурсів для всіх учасників виборчого процесу. Тому закон передбачає заборону будь-якої передвиборної агітації в таких програмах, включаючи використання символіки, логотипів партій та передвиборних слоганів, політичних гасел, закликів голосувати за чи проти певного учасника виборчого процесу.

Також, згідно з законом, медіа мають зобов'язання заздалегідь інформувати учасників дебатів щодо формату програми, процедури визначення учасників, тривалості ефірного часу для кожного учасника, який також повинен бути встановлений за однаковими критеріями, і вартості участі. Ці витрати також мають бути визначені за однаковими правилами і залежати від обсягу наданого кожному учасникові ефірного часу [106].

Отже, головними його аспектами є:

- встановлення стандартів об'єктивності в медіа виробництві. Він вимагає, щоб інформація, надана медіа, була достовірною та коректною, а також не містила виокремлень чи прихованих сторін;
- запобігання концентрації власності в медіа та забезпечує різноманітність інформаційного простору;
- захист від дезінформації та маніпуляцій: включені положення, що стосуються запобігання дезінформації та маніпуляціям в процесі виборчих технологій. Він передбачає обов'язок медіа надавати правдиву та перевірену інформацію, а також механізми для розкриття дезінформації та її виправлення.
- регулювання медіа: контроль за власністю в медіа, накладання штрафів за порушення законодавства, а також інші аспекти регулювання діяльності медіа.
- гарантії для журналістів: гарантії захисту журналістів від переслідувань, тисків та наруги у виконанні їхньої професійної діяльності.

Отже, цей Закон є ключовим законодавчим актом, який регулює роботу засобів масової інформації в контексті виборів та забезпечує свободу слова, об'єктивність та різноманітність інформації, а також сприяє забезпеченню захисту громадян від дезінформації та маніпуляцій під час виборчого процесу.

Ще одним аспектом підвищення транспарентності виборів є правове забезпечення прозорості функціонування виборчих комісій. Закон 1990 р. хоч і не проголошував діяльність комісій прозорою, однак створював певні умови для цього: на засіданнях комісій мали право бути присутніми впродовж усього

виборчого процесу представники трудових колективів, громадських організацій, навчальних закладів, зборів виборців за місцем проживання, військовослужбовців, органів влади та довірені особи. Усі вони отримували відповідні документи та не мали права втручатися у роботу комісій [88].

Така спроба забезпечити контроль громадськості за діяльністю комісій була, на нашу думку, дещо непродуманою: відсутність кількісного обмеження представників та широке коло суб'єктів їх делегування гіпотетично могли створити появу надмірної кількості осіб на дільниці та гальмувати роботу виборчих органів.

Крім того, законодавець не конкретизував, що розумілося під перешкоджанням роботі комісій, і отже, створював сприятливі умови для упередженого та вибіркового ставлення членів комісій до певних представників. Зрештою, незрозумілими були можливі наслідки для осіб, які перешкоджали діяльності комісій.

На президентських виборах 1991 р. законодавець вже офіційно проголосив основною формою роботи комісій відкриті засідання. На них мали право бути присутніми довірені та уповноважені особи кандидатів, по одному представнику від партій (блоків) та зборів виборців, які висунули кандидата, позапартійні комітети виборців, які були створені для контролю за ходом виборів. Виборчі комісії наділялися правом позбавляння участі у її засіданнях вищезгаданих осіб, якщо вони перешкоджали їхньому проведенню [90].

Під час виборів народних депутатів 1994 р. законодавство надало присутнім на засіданнях комісій особам реальні важелі для реалізації контролю за їхньою діяльністю: у разі виявлення порушень норм закону вони мали право звернутися до відповідної або вищої виборчої комісії із заявою про усунення порушень або скласти про це акт, який підписувала особа, яка виявила порушення, і виборці - свідки цього. Заява або акт підлягали реєстрації у комісії [86].

У 2002 р. спостерігалися подальші позитивні тенденції, спрямовані на забезпечення прозорості функціонування комісій. Зокрема, рішення про позбавлення осіб, які здійснюють контроль за діяльністю комісій, повинно було бути вмотивованим і приймалося 2/3 голосів від складу комісії. При цьому такі дії було заборонено вчиняти комісіям щодо осіб, які діяли в напрямку реалізації ними своїх передбачених законодавством прав [85].

Під час повторного голосування 26 грудня 2004 р., реагуючи на негативну виборчу практику, законодавець позбавляв права бути присутніми на засіданнях комісій відповідних осіб лише у разі, коли вони перешкоджали членам комісії у здійсненні своїх повноважень фізично [108]. І нарешті, на виборах 2006 р. законодавець детально прописав, хто і в якому кількісному складі може бути присутнім на засіданнях комісій відповідного рівня [96].

Дуже важливе значення для формування культури виборчої демократії є забезпечення гласності під час здійснення процедури голосування та підрахунку голосів. Водночас цьому питанню вперше було приділено увагу лише на парламентських виборах 1994 р.

Зокрема, для інформування виборців законодавством передбачалося розміщення у приміщенні для голосування у доступних для громадян місцях інформації про кандидатів, а також текст закону. Сприяло збільшенню прозорості голосування положення, згідно з яким виборчі скриньки перед початком голосування перевірялися та опломбовувалися у присутності усіх наявних у приміщенні для голосування осіб. У скриньку повинен був опускатися контрольний талон, який підписували члени комісії та виборець, який першим з'явився на дільниці, із зазначенням часу його опускання. Ще одним позитивним моментом була дуже деталізована порівняно з попередніми виборчими законами процедура підрахунку голосів. Законодавчо уперше була передбачена можливість кандидатів отримати протокол з результатами голосування [86].

Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець передбачив долучення до протоколів ДВК окремих думок членів комісії, які викладені

письмово, а також письмові заяви та скарги щодо підрахунку голосів та рішення, які ДВК ухвалила в результаті їхнього розгляду. Один з примірників протоколу негайно повинен був бути вивішений для загального ознайомлення у приміщенні ДВК [87].

На парламентських виборах 2002 р. можна було спостерігати подальше вдосконалення правового регулювання прозорості процесу голосування. Згідно з нормативно-правовим актом бюлетень повинен був містити роз'яснення щодо порядку його заповнення виборцем. Крім того, перед або у самому приміщенні для голосування комісія повинна була розмістити плакати, які пояснювали порядок голосування та відповідальність за порушення законодавства, а також інформацію про суб'єктів. Також детальнішим вимогам підлягав контрольний талон, який вкидали у виборчі скриньки до початку голосування: він повинен був містити номер округу та дільниці, час вкидання, інформацію про присутніх осіб та їхні підписи, які скріплювалися печаткою комісії [85].

Закон 2004 р. уперше містив норму, яка сприяла проведенню голосування без підкупу виборців: законодавець наділив ЦВК функцією забезпечення у державних ЗМІ роз'яснення щодо заборони надання безоплатно або на пільгових умовах товарів, цінних паперів, кредитів, лотерей, грошей та послуг [89].

Подальші вдосконалення процедури голосування, як-то складання акту про видачу копій протоколу з результатами голосування, де зазначалися перелік осіб, які отримали копії протоколів, номер примірника, дата та час отримання копії, проставлялися підписи відповідних осіб, а також підписи голови і секретаря комісії, які скріплюються печаткою [96], були зосереджені на деталізації обов'язків виборчих комісій всіх рівнів у день голосування (більш докладно ми це розглянемо у наступному підрозділі).

Варто, однак, зазначити, що одним із дієвих способів сприйняття розвитку культуру виборчої демократії – це робити вибори максимально прозорими, чесними та відкритими, за рахунок здійснення ефективного контролю за дотриманням норм законодавства як з боку політичних сил, так і з боку

міжнародної спільноти й громадянського суспільства. У цьому сенсі вагому роль грає інститут офіційних спостерігачів.

Це інститут в Україні вперше запроваджено у 1991 р., коли надано можливість ведення спостереження за ходом виборів офіційним спостерігачам від іноземних держав та міжнародних організацій. При цьому правова регламентація їхньої ролі і статусу зводилася до загальної фрази про те, що вони повинні діяти із додержанням вимог, встановлених законодавством [90]. Ситуація залишилася незмінною і в 1994 р. [86; 90].

Про національних офіційних спостерігачів уперше йшлося у 1998 р., коли законодавець поряд з іноземними спостерігачами передбачив участь у спостереженні за перебігом виборчого процесу спостерігачів від громадських організацій України та кандидатів у депутати [87]. У 1999 р. до цього переліку додано офіційних спостерігачів від зборів виборців [89]. Однак законодавець продовжував ігнорувати необхідність детальнішої регламентації правового статусу та принципів діяльності офіційних спостерігачів.

Значно більшу увагу було приділено офіційним спостерігачам у виборчій кампанії 2002 р. Зокрема встановлено порядок їх реєстрації. Спостерігачі від суб'єктів виборчого процесу реєструвалися ОВК за поданням керівних органів місцевих організацій партій та кандидатів у депутати. Міжнародні спостерігачі, згідно з законодавством, реєструвалися ЦВК не пізніше як за двадцять днів до виборів. Законодавець передбачив можливість подання пропозицій щодо міжнародних спостерігачів як безпосередньо до ЦВК, так і через Міністерство зовнішніх справ країни [85].

Крім того, законодавець детально прописав права та обов'язки окремо для національних та міжнародних спостерігачів. Зокрема, національні спостерігачі мали право: бути присутніми на засіданнях комісій; спостерігати за ходом голосування та підрахунку голосів на дільницях, не заважаючи членам комісії фізично; спостерігати за організацією голосування за межами дільниці; робити фото, кінозйомки, аудіо- та відеозаписи; звертатися до комісії із заявою про

усунення порушень законодавства, зокрема скласти акт про правопорушення із підписами не менше двох виборців, які засвідчують факт порушення тощо [85].

Що стосується міжнародних спостерігачів, то вони, крім вищезазначеного, мали право: бути присутніми на зустрічах кандидатів з виборцями, на зборах, мітингах, засіданнях ОВК; ознайомлюватись із матеріалами агітації; висловлювати свої пропозиції щодо організації виборів та вдосконалення законодавства; утворювати разом з іншими міжнародними спостерігачами тимчасові групи для координації діяльності за погодженням з ЦВК [85].

Також законодавець встановив обмеження щодо діяльності спостерігачів. Зокрема, національні спостерігачі не мали права: втручатися в роботу комісій та чинити дії, що порушують хід виборів; заповнювати замість виборця бюлетень; бути присутніми під час заповнення виборцем бюлетеня у кабінці для таємного голосування. Стосовно міжнародних спостерігачів законодавець встановив заборону використання ними свого статусу у діяльності, не пов'язаній із спостереженням за ходом виборів, а також втручання у роботу комісій [85].

Законодавець подбав про створення належних умов для діяльності міжнародних спостерігачів, зобов'язавши МЗС, інші органи влади, а також виборчі комісії сприяти їм у здійсненні своїх повноважень [98]. Виборча практика президентських виборів 2004 р. показала істотне порушення прав офіційних спостерігачів. Як відповідь на це, у закон було включено додаткові механізми, спрямовані на збільшення рівня прозорості виборів загалом, і ведення спостереження зокрема. Був визначений вичерпний перелік осіб, які можуть знаходитись на дільниці під час голосування та підрахунку голосів: члени відповідної виборчої комісії та комісії вищого рівня; кандидати; їхні довірені особи; офіційні спостерігачі від кандидатів та партій, які їх висунули (разом не більше чотирьох від кожного кандидата); міжнародні спостерігачі; представники ЗМІ (не більше двох від одного ЗМІ). Присутність інших осіб на засіданнях комісій була заборонена [108].

У подальшому норми попередніх редакцій закону, що регламентують діяльність офіційних спостерігачів, були збережені та дещо деталізовані щодо їхніх прав та обов'язків.

Важливою умовою забезпечення демократичності виборів є здійснення спостереження зі сторони представників громадянського суспільства, оскільки спостерігачі від громадських організацій є найменш заангажованими серед офіційних спостерігачів. Водночас участь громадських організацій у спостереженні постійно обмежувалася, а у 2002 р. була ліквідовано. Не передбачало такого виду спостереження і законодавство на виборах 2004 р. [85; 87; 89; 98]. У 2006 р. інститут спостерігачів від громадських організацій відновлено. До громадських організацій ставилися дві вимоги: їхня статутної діяльності повинна передбачати питання виборів та спостереження за ними; організація повинна була бути зареєстрована у встановленому законом порядку не менш як за два роки до дня виборів [96].

Також позитивним було те, що законодавець надав громадським організаціям можливість оскаржувати до суду рішення про відмову у наданні їй дозволу мати офіційних спостерігачів. Крім того, сприяло прозорості виборів та веденню спостереження громадськими організаціями положення про те, що ЦВК не пізніше ніж за 70 днів до виборів офіційно публікує у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр» перелік громадських організацій, яким надано право мати офіційних спостерігачів [96].

Ці положення були збережені під час дострокових виборів 2007 р. і залишаються чинними. Більше того, законодавець надав офіційним спостерігачам статус суб'єктів виборчого процесу. Водночас законодавство, яке регулює проведення президентських виборів в Україні, за незрозумілих причин довгий час залишало поза межами офіційного виборчого процесу представників громадянського суспільства. Такий стан справ робив очевидною потребу у реформуванні законодавства у напрямі забезпечення права громадським організаціям вести незалежне та об'єктивне спостереження за ходом виборів.

Тому запровадження інституту офіційних спостерігачів від громадських організацій було позитивним кроком [50]. Вони відігравали важливу роль у забезпеченні прозорості та відкритості виборчого процесу спочатку під час президентських виборів 2014 р., а потім із загальнодержавних і місцевих виборів, що пройшли вже у 2015 і 2020 роках відповідно.

Зокрема, Виборчий кодекс встановив наступні права спостерігачів від громадських організацій [15]:

- відвідувати засідання виборчих комісій різних рівнів у відповідному виборчому окрузі, дотримуючись встановлених правил;
- брати участь у зустрічах кандидатів з виборцями, а також у передвиборчих заходах;
- бути присутніми на виборчих дільницях під час голосування та спостерігати за діяльністю членів комісії, не перешкоджаючи їх роботі;
- здійснювати фото-, відеозйомку та аудіозапис, зберігаючи таємницю голосування;
- спостерігати за голосуванням виборців, які голосують не на дільниці;
- подавати заяви та скарги до виборчих комісій щодо порушень, виявлених під час виборчого процесу;
- фіксувати порушення в спеціальному акті, який підписується спостерігачем та виборцями, що підтверджують порушення, та подавати його до виборчої комісії або суду;
- вживати заходів для припинення неправомірних дій під час голосування та підрахунку голосів;
- користуватися іншими правами, які надаються офіційним спостерігачам за цим Кодексом.

Іншим ключовим засобом підвищення правової культури у сфері виборчих відносин є, як зауважувалось вище, інститут правової відповідальності.

Треба зауважити, що вже на виборах 1990 р. законодавець задекларував притягнення до відповідальності осіб за вчинення таких дій: перешкоджання шляхом насильства, обману, погроз чи іншим способом вільному здійсненню громадянами виборчого права, веденню агітації; публічні заклики та агітація за бойкотування виборів. Крім того, відповідальність застосовувалась щодо членів комісій, службових осіб державних та громадських органів за вчинення підлогу документів, неправдивий підрахунок голосів, порушення таємниці голосування. До відповідальності притягалися особи за поширення завідомо неправдивих даних про суб'єкта [88].

Це положення переносилося автоматично без змін і в наступні редакції виборчих законів, включно з президентськими виборами 1999 р. Однак уже на парламентських виборах 2002 р. Парламент істотно розширив перелік дій, за які особа могла притягатися до кримінальної, адміністративної та іншої відповідальності:

- перешкоджання шляхом насильства, обману, підкупу чи іншим способом вільному здійсненню громадянами своїх виборчих прав;
- використання свого посадового чи службового становища з метою бути обраним;
- невчасне складання списків виборців чи неуточнення відомостей, які вони повинні містити; порушення прав громадян на ознайомлення зі списками;
- поширення явно недостовірних відомостей про суб'єктів або ж здійснення інших дій, що принижують їх честь і гідність;
- перешкоджання агітації чи порушення встановлених правил її здійснення; порушення встановленого порядку фінансування виборів;
- перешкоджання чи втручання в роботу комісій або її окремих членів;
- порушення таємниці голосування; перешкоджання голосуванню на дільниці;
- змушування виборців голосувати всупереч їх волевиявленню;

- порушення під час видачі бюлетенів, а саме: їх видання з метою голосування громадянами за інших осіб або ж здійснення кратного голосування;
- видача бюлетеня громадянам, які не включені у списки на цій ділянці; видача заповнених бюлетенів;
- передача іншим особам незаповнених бюлетенів, крім випадків, коли особа не може з об'єктивних причин самотійно здійснити акт волевиявлення;
- вчинення підлогу виборчих документів, приписок, складання і видача явно неправдивих документів, здійснення явно неправильного підрахунку голосів чи неправильне встановлення результатів виборів [85]. Важливим було те, що законодавець не зробив вищеназваний перелік підстав для настання юридичної відповідальності вичерпним. Було передбачено, що можливим є встановлення відповідальності також за інші правопорушення.

У 2004 р. на президентських виборах замість подальшої деталізації підстав для виникнення правової відповідальності за правопорушення, в Україні було запроваджено загальні положення про те, що особи, винні у порушенні законодавства, притягаються до різного роду відповідальності відповідно до встановленого порядку [98]. В такий спосіб регулювання принципу відповідальності за порушення законодавства було перенесено з виборчого законодавства у сферу кримінального та адміністративного права.

Важливим видом правової відповідальності є конституційна, яка проявляється у різноманітних формах. Про неї йдеться вже у виборчому законі 1990 р., а саме про таку її форму, як визнання виборів недійсними. Згідно з законодавством, вибори могли бути визнані недійсними у разі, коли в їх ході або під час підрахунку голосів чи визначення результатів голосування були виявлені порушення законодавства [88].

Попри те, що без застосування можливості визнання виборів недійсними, важко говорити про демократичність виборів, все ж доводиться констатувати загальність вищезгаданої форми відповідальності, адже законодавець не

визначив жодних конкретних умов, за яких результат виборів може бути недійсним [8, с. 323].

У 1991 р. висловлені зауваження були частково враховані. У тодішньому Законі України «Про вибори Президента України» було зазначено, що вибори можуть бути визнані недійсними у разі правопорушень, які істотно вплинули на підсумки голосування. Крім того, законодавець визначив перелік суб'єктів, які можуть звертатися до ЦВК з приводу визнання виборів недійсними впродовж десяти днів з часу опублікування результатів виборів: кандидати, уповноважені особи партій (блоків), які висунули кандидатів, Генеральний прокурор. Рішення про визнання виборів недійсними приймалося ЦВК і могло бути оскаржене до Верховного Суду України [90]. Однак формулювання «суттєво вплинули на результати голосування», знову ж таки, було не до кінця зрозумілим, мало загальний характер і не могло бути однозначно реалізоване на практиці [8, с. 323].

На президентських виборах 1991 р. також були вперше апробовані у законодавстві й інші форми конституційної відповідальності.

Так, будь-який член комісії міг бути виведений з її складу органом, який їх призначив, у разі грубого порушення законодавства. Також до кандидатів застосовувалась така форма конституційної відповідальності, як скасування реєстрації. Вона могла вводиться в дію ВСУ у разі порушення кандидатом норм законодавства, зокрема за порушення вимог щодо фінансування або матеріальної підтримки, за зверненням ЦВК. При цьому ми знову можемо спостерігати загальне формулювання підстав для скасування реєстрації [90].

Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець надав право комісіям усіх рівнів ініціювати зміни у своєму складі, якщо за це проголосують не менше 2/3 від її складу [87]. Специфікою законодавства під час президентських виборів 1999 р. стала відсутність такої форми конституційної відповідальності, як визнання виборів недійсними [89]. Це було істотним упущенням законодавця,

оскільки не ставило кінцевий результат волевиявлення громадян у залежність від рівня демократичності виборів.

У 2002 р. були введені в дію нові форми правової відповідальності. Зокрема, законодавство передбачало, що рішення комісій, які суперечать нормам закону або прийняті з перевищенням повноважень, можуть бути скасовані комісією вищого рівня або судом. У такому випадку комісія вищого рівня мала право приймати рішення по суті питання [85].

Закон передбачав можливість заміни члена комісії не лише у разі порушення ним законодавства, але і в разі систематичного невиконання своїх обов'язків. Також позитивним аспектом законодавства була деталізація умов, коли застосовується скасування реєстрації. Відповідно до закону, вона вводилася у дію як стосовно окремих кандидатів у багатомандатному та одномандатному округах, так і щодо списку партій (блоків) у багатомандатному окрузі загалом.

Згідно з тодішнім законодавством, ЦВК скасовувала рішення про реєстрацію усіх кандидатів у виборчому списку у випадках: встановлення судом факту підкупу виборців партіями (блоками), їх уповноваженою особою, а також на їх прохання чи за їхнім дорученням - іншою особою; встановлення судом факту, що організація, засновником, власником або членом керівного органу якої є партія (блок) чи їх уповноважена особа, під час виборів здійснювала підкуп виборців; встановлення судом факту, що партія (блок), крім коштів власного фонду, використовувала під час здійснення агітації інші кошти; витрачання партією (блоком) коштів, розмір яких перевищує встановлену граничну суму витрат фонду [85].

Умовами для скасування реєстрації окремого кандидата у багатомандатному чи одномандатному округах, крім вищезгаданих, було виявлення істотної недостовірності поданих відомостей про себе, а також використання та залучення кандидатами для агітації підлеглих йому осіб, службовий транспорт, зв'язок, устаткування, приміщення, інші об'єкти та ресурси за місцем праці [85].

Крім того, вперше у законодавстві була нормативно закріплена така форма конституційної відповідальності, як попередження. Воно застосовувалося у разі «... порушення інших вимог цього закону» [85]. Абстрактність цієї норми сприяла зловживанням та упередженості щодо притягнення до відповідальності. Водночас варто позитивно оцінити положення, згідно з яким у разі повторного правопорушення приймалося рішення про скасування реєстрації суб'єкта [85].

Ще одним удосконаленням законодавства 2002 р. стала деталізація умов визнання виборів недійсними.

Зокрема, ДВК могла визнати голосування на дільниці в одномандатному та (або) багатомандатному округах недійсним у разі встановлення нею порушень законодавства, які унеможлилювали достовірне встановлення результатів голосування, а саме:

- незаконне голосування (вкидання бюлетеня до виборчих скриньок за виборця іншою особою, крім випадків, коли виборець не може зробити цього сам з об'єктивних обставин; голосування особами, які не мають права голосу: волевиявлення осіб, які не включені до списку на дільниці або ж включені туди безпідставно; кратне голосування виборців) у кількості, що перевищує 10 % від чисельності виборців, які взяли участь у голосуванні на відповідній дільниці;
 - виявлення у виборчих скриньках бюлетенів у кількості, що перевищує більш ніж на 10 % кількість громадян, які проголосували на цій дільниці;
 - знищення або пошкодження виборчих скриньок (скриньки), що унеможлиблює встановлення змісту бюлетенів, якщо їхня кількість перевищує 10 % від кількості громадян, які здійснили волевиявлення на цій дільниці [85].
- Разом із тим, міжнародні спостерігачі вважали недосконалими згадані положення, оскільки вони визначають кількісні показники так би мовити «допустимої» фальсифікації [1; 2].

Також законодавець передбачив можливість визнання виборів недійсними в цілому одномандатному окрузі. Таке рішення приймалося ЦВК за поданням ОВК у випадках, коли:

- у ході виборів відбувались порушення законодавства, які не дають змоги з достовірністю визначити результат волевиявлення;
- кількість дільниць, на яких голосування в одномандатному окрузі було визнане недійсним, становить не менше 25 % від загальної кількості дільниць, які були утворені на території округу.

При цьому законодавець дав право ОВК ініціювати подання до ЦВК про визнання виборів недійсними лише за умови, коли таке рішення приймається 2/3 складу комісії. Крім того, у законі була передбачена можливість ЦВК за власною ініціативою визнавати вибори в одномандатному окрузі недійсними за наявності вище перелічених підстав або ж на підставі рішення суду [85].

Також законодавець окремо визначив умови, які не могли бути підставою для визнання виборів в одномандатному окрузі недійсними. Це передусім стосувалося правопорушень, які мали на меті спонукати чи спонукали виборців голосувати за суб'єктів, які не стали переможцями. Крім того, не були підставою для визнання виборів недійсними порушення, що відбулись на виборах депутатів у багатомандатному окрузі [85].

На президентських виборах 2004 р. попередження кандидатів виносилося у разі: підкупу виборців; використання під час агітації коштів поза межами фонду; порушення обмежень щодо агітації; використання службового становища тощо. Недоліки такого стану справ стали доволі швидко очевидними: грубі правопорушення передбачають вкрай м'яку санкцію; відсутність жорстких правових наслідків і за повторні попередження.

Під час повторного голосування 16 грудня 2004 р. були дещо змінені підстави для визнання виборів недійсними та запроваджено додаткові. Зокрема, вибори на дільниці визнавалися недійсними у разі виявлення у виборчих скриньках бюлетенів у кількості, що перевищувала більш ніж на 5 % кількість

громадян, які отримали бюлетені. Крім того, підставою для визнання виборів недійсними було створення перешкод у здійсненні повноважень членами комісій чи реалізації офіційними спостерігачами та представниками ЗМІ права бути присутніми на дільниці під час голосування та підрахунку голосів, а також - неправомірне недопущення цих осіб до приміщення для голосування [108].

Варто зазначити, що у 2007 р. із змінах до законодавства, що є наразі чинними, передбачив можливість визнання виборів недійсними лише на окремих дільницях: комісії зобов'язувалися встановити результат голосування і у межах територіального округу, і у межах закордонного округу, і у межах цілої держави незалежно від кількості дільниць, на яких результати голосування визнані недійсними [97].

Відсутність можливості визнання результатів виборів в цілому недійсними існує в чинному Виборчому кодексі.

Так, Кодексом передбачено, що оголошення голосування недійсним можливе лише на окремій дільниці, анулювання ж результатів голосування на рівні територіального округу вже не допускається. При цьому підставами для оголошення голосування недійсним на виборчій дільниці є наступні [15]:

- якщо кількість випадків порушення правил голосування (коли бюлетень за виборця кидає інша особа, крім дозволених випадків; голосування людьми без права голосу; голосування людьми, які не мають права бути в списку виборців цієї дільниці; або якщо особа голосує більше одного разу) перевищує 5% від загальної кількості виборців, які отримали бюлетені;
- якщо кількість бюлетенів у скриньках для голосування перевищує на 10% або більше загальну кількість виборців, які отримали бюлетені;
- у разі знищення або пошкодження скриньок для голосування, що робить неможливим визначення результатів голосування, якщо таких бюлетенів більше ніж 5% від кількості виборців, які отримали бюлетені.

В округах, в яких на всіх дільницях вибори не відбулися або ж були визнані недійсними, приймається рішення, що вибори в межах територіального округу не відбулися.

Отож, чинне виборче законодавство передбачає, що виборчі комісії мають визначати результати виборів на рівні загальнодержавного округу, навіть якщо в деяких округах голосування не відбулося. З одного боку видається, що законодавець, ліквідувавши можливість визнання виборів недійсними, суттєво знехтував принципом відповідальності, однак з іншого – така міра сприяє забезпеченню цілісності виборчого процесу та врахування голосів усіх виборців, які брали участь у виборах.

Крім того, завжди варто розглядати застосування будь-яких норм виборчого права в суспільно-політичному контексті.

Зокрема, враховуючи важливість обрання легітимної влади після Революції гідності та загрози зриву виборів чи неможливості їх проведення у південно-східних регіонах, для України в той час вкрай важливою була гарантія результативності виборів. Тому в контексті подій ці норми законодавства були виправданими. У тодішньому парламентському законодавстві також було розширено перелік підстав для оголошення суб'єктові попередження. Крім вже існуючих раніше підстав, воно оголошувалося кандидатові чи партії у випадку: порушення термінів відкриття рахунку свого фонду; порушення термінів подання до комісій проміжного та фінального звітів про надходження та використання коштів фонду; включення до фінансового звіту недостовірних відомостей [92]. Розширення підстав для оголошення попередження варто оцінювати позитивно.

Однак всі вищенаведені недоліки такого механізму відповідальності (застосування його замість незначних правопорушень до вчинення доволі суттєвих порушень закону; відсутність повторного попередження та санкцій за нього) залишалися в силі і на момент президентських, парламентських і місцевих

виборів, що пройшли відповідно у 2019 і 2020 роках і є чинними в нинішній редакції Виборчого кодексу. А це вже є не досить виправданим рішенням.

Важливим засобом підвищення правової культури у сфері виборчих відносин є суворість кримінальної відповідальності за правопорушення під час виборів. Вона застосовується, як правило, за важкі порушення законодавства. У цьому сенсі варто зазначити, що до 2001 р. в Україні діяв Кримінальний кодекс, прийнятий ще в СРСР 28 грудня 1960 р. Він містив три статті (127, 128 і 129), які стосувалися кримінальної відповідальності за правопорушення. До кримінальної відповідальності могла притягатися особа за перешкоджання роботі комісії чи здійснення громадянами свого виборчого права. При цьому обтяжуючими обставинами було вчинення цих дій шляхом підкупу, обману, поєднання їх з пошкодженням майна або із застосуванням насильства до громадян чи їхніх родичів, чи з погрозою застосувати таке насильство чи знищити майно. Також підлягали суворішому покаранню вищезазвані дії, які вчинялися за попереднім зговором групою осіб або членом комісії чи іншою посадовою особою з використанням влади або посадового становища [56].

Також до кримінальних правопорушень законодавець зараховував неправомірне використання бюлетенів, підлог виборчих документів, неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів. До них були зараховані, зокрема, видача членом комісії бюлетеня особі, яка не внесена до списку, чи видача бюлетеня особі замість інших виборців. До підлогу законодавець зараховував виготовлення виборчих документів невстановленого зразка чи виготовлення його у спосіб, який не передбачений законодавством; внесення до виборчого документа завідомо неправдивих даних чи будь-яка інша його підробка; використання підробленого виборчого документа. При цьому обтяжуючими обставинами було вчинення вищезазваних дій членом комісії чи іншою посадовою особою [56].

Також під дію цього Кодексу підпадало умисне порушення таємниці голосування. У разі, коли такі дії вчиняв член комісії чи інша посадова особа з

використанням влади чи посадового становища, то до неї, крім суворішого покарання у вигляді позбавлення волі, застосовувалось також позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років [56].

Варто зазначити, що під дію Кримінального кодексу підпадали також такі явища, як зловживання владою і посадовим становищем, перевищення влади або посадових повноважень, а також халатність. Ці дії хоч і не стосуються прямо виборів, однак є доволі поширеним явищем під час виборчих перегонів.

23 лютого 2006 р. був прийнятий чинний нині Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів країни щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян» [102]. У ньому були внесені, зокрема, зміни щодо кримінальної відповідальності за порушення виборчого законодавства. Був розширений перелік суб'єктів, порушення виборчих прав щодо яких веде до кримінальної відповідальності: виборці, суб'єкти виборчого процесу, ініціативні групи референдуму, комісії з референдуму, офіційні спостерігачі. Окремим пунктом була прописана заборона втручання посадової особи з використанням свого посадового становища у роботу комісій шляхом незаконного впливу чи вказівки з метою вплинути на її рішення [102].

Позитивним аспектом закону було також розширення підстав для кримінальної відповідальності в результаті фальсифікації виборчих документів чи результатів голосування. До вже раніше існуючих випадків було додано викрадення чи приховування бюлетеня, виборчого протоколу, скриньки з бюлетенями, а також незаконне знищення або псування останніх. При цьому до обтяжливих обставин був зарахований вплив на результати голосування або неможливість їх встановлення як наслідок вищезгаданих правопорушень [102].

У нормативно-правовому акті були також деталізовані підстави для порушення кримінальної справи у разі підробки виборчих документів на стадії

підрахунку голосів членами комісій, а саме: підписання виборчого протоколу до остаточного підрахунку голосів чи встановлення результатів голосування; включення неврахованих бюлетенів до числа бюлетенів, використаних під час голосування; підміна дійсних бюлетенів; незаконне внесення змін до виборчого протоколу після його заповнення; викрадення чи приховування бюлетеня, виборчого протоколу чи скриньки з бюлетенями; незаконне знищення чи псування скриньки з бюлетенями, що призвело до неможливості визначення результатів волевиявлення виборців [102].

Законодавець встановив кримінальну відповідальність за порушення порядку фінансування виборів.

Зокрема, під дію чинного Кримінального кодексу України [57] підпадали порушення, що стосуються надання надмірної фінансової (або матеріальної) підтримки для проведення виборчої кампанії. Це включало передачу грошей або цінностей за невідповідно заниженими цінами або навіть безоплатно, що ставило під загрозу чесність та прозорість виборчого процесу. Також кримінальна відповідальність запроваджувалась і щодо виготовлення та поширення агітаційних матеріалів за надмірно низькими цінами. Кримінальна відповідальність відтепер передбачалась і за умисне використання значної фінансової (матеріальної) підтримки у проведенні виборчої кампанії кандидатом, його уповноваженим представником, довіреною чи уповноваженою особою. При цьому обтяжуючими обставинами було вчинення вищезазначених дій за попередньою змовою групи осіб. Важливим аспектом було те, що законодавець роз'яснив суть поняття «великий розмір», під яким вважалася сума грошей, вартість майна чи вигод майнового характеру, що перевищують 400 мінімальних розмірів заробітних плат [102].

Наступні зміни до Кримінального кодексу України були внесені у зв'язку із введенням в дію Державного реєстру виборців. Зміни передбачали настання кримінальної відповідальності у таких випадках:

- умисне надання неправдивих відомостей до органу Державного реєстру виборців. Обтяжуючими обставинами вищезгаданих дій було вчинення їх із використанням службового становища, а також розпорядження щодо внесення завідомо неправдивих відомостей до бази даних Державного реєстру виборців;

- умисне внесення неправдивих відомостей до бази даних Державного реєстру виборців, несанкціоновані дії з інформацією, що міститься у базі даних реєстру чи інше несанкціоноване втручання в його роботу, вчинене посадовою особою, яка має право доступу до цієї інформації, чи іншою особою шляхом несанкціонованого доступу до бази даних Державного реєстру виборців. При цьому обтяжуючими обставинами вищезазначених дій був їхній вплив на результати волевиявлення, неможливість встановити результати голосування або ж вчинення їх за попередньою змовою групи осіб [57].

1 грудня 2005 р. у чинний Кримінальний кодекс були внесені зміни, які стосувалися кримінальної відповідальності за знищення виборчої документації: покарання застосовувалося у разі знищення документації, що стосувалася виборів, поза встановленим терміном її зберігання у державних архівах та в ЦВК після виборів, а також її пошкодження. Суворіше покарання застосовувалося у разі вчинення цих дій за попередньою змовою групою осіб або членом комісії чи іншою службовою особою з використанням влади або службового становища [103].

Ще одне нововведення у Кримінальний кодекс було внесено у зв'язку із президентськими виборами 2010 р. Воно полягало у тому, що до кримінальної відповідальності притягався виборець, який здійснив акт волевиявлення більше одного разу. При цьому обтяжуючими обставинами було вчинення кратного голосування за змовою із членом виборчої комісії (див.: [93]). Позитивність цього положення, полягала у тому, що стимулював як виборця, так і членів комісій дотримуватись принципу рівних виборів.

Останні нововведення у сфері кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері виборів було введено в дію напередодні парламентських виборів 2019 р. Вони посилювали кримінальну відповідальність та рівень покарання за більшість вчинених правопорушень під час виборів відповідно до ст. 160 Кримінального кодексу [57]. Хоча, що кримінальна відповідальність може наставати і за порушення інших статей Кримінального кодексу. Це може стосуватися намагання захопити владу насильницьким способом, агітуючи за це, зокрема, на виборах; порушення рівності громадян; втручання у діяльність державних органів (зокрема, ЦВК); посадові порушення. Останнє є особливо характерним для виборчого процесу, в ході якого більшість правопорушень, як показує практика, скоюють службові особи.

Крім того, проблема криміналізації підкупу виборців тісно пов'язана з інтерпретацією Кодексом законних методів передвиборної агітації.

Так, згідно з частиною першою статті 51, передвиборна агітація визначається як будь-яка діяльність, спрямована на заохочення виборців віддати свій голос за конкретного кандидата чи партію, або ж проти них. Агітація може проводитись у всіляких формах і засобами, які відповідають Конституції та іншим законам, і включає в себе лише ті способи, які визнані законними [15].

Виборчий кодекс України [15] також чітко забороняє будь-які дії, що можуть перешкоджати вільному волевиявленню виборців, включаючи насильство, погрози, обман, підкуп, або інші подібні дії (частина третя статті 14). Частина четверта статті 118 підкреслює, що виборці не мають права передавати свої виборчі бюлетені іншим особам, крім уповноважених членів виборчої комісії. Будь-які спроби отримати бюлетень від інших осіб, а також заохочення або примушування до передачі бюлетеня через підкуп, погрози чи інші методи, ідентифікуються Кодексом як незаконними. Такі зміни були вкрай актуальними з огляду на багатолітню вітчизняну практику підкупу виборців.

Зокрема, за даними соціологічного дослідження Фонду “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, що проводились 22 жовтня – 12 листопада 2021

року, більше 11% виборців в Україні хоч раз, але стикалися з пропозицією підкупу [6]. Це не дивно, адже підкуп виборців в Україні часто відбувався у складних соціально-економічних умовах, коли громадяни можуть бути вразливими до таких пропозицій через фінансові негаразди або недостатнє розуміння своїх прав.

Важливою умовою для розвитку правової культури у сфері виборчих відносин є впровадження в нормативно-правову базу держави положень щодо можливості оскарження рішень чи дій учасників виборів.

Так, вже під час парламентських виборів 1990 р. законодавець передбачив можливість для громадян оскаржувати рішення і дії виборчих комісій до комісій вищого рівня чи до суду. Крім того, громадянин мав право оскаржити своє невключення у виборчі списки до відповідної ДВК, а у разі рішення комісії про відхилення його заяви - оскаржити це рішення у суді. Нарешті, кандидат, згідно з нормативно-правовим актом, міг оскаржити відмову у своїй реєстрації до ЦВК [88].

Під час президентських виборів 1991 р. у законодавстві було вже детальніше регламентовано оскарження рішень і дій комісій. Такі рішення і дії ОВК та ДВК могли бути оскаржені претендентами на кандидата, кандидатами, їх довіреними та уповноваженими особами, партіями (блоками), уповноваженими особами зборів виборців, які висунули претендента на кандидата, та виборцями до вищестоящої комісії впродовж десяти днів.

Крім того, скарги на відхилення ДВК заяв про неправильність у виборчих списках могли подаватись до суду за місцезнаходженням відповідної ділянки і розглядалися упродовж трьох днів. Важливим аспектом було надання можливості оскаржувати рішення та дії ЦВК до ВСУ. При цьому наголошувалося, що рішення судів є остаточними. Також позитивним аспектом було надання можливості кандидатам оскаржувати загальні результати виборів [90].

На парламентських виборах 2002 р. законодавець надав право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів влади, їхніх посадових та службових осіб, а також дії та акти об'єднань громадян, крім тих, які належать до їх внутрішньої організаційної діяльності або до їх виключної компетенції [85].

Позитивним моментом виборчого законодавства 2004 р., було значно детальніше регламентування оскаржень порушень під час виборів.

Зокрема, до суб'єктів звернень зі скаргою законодавець зараховував кандидатів, партії (блоки), виборчі комісії та виборців, виборчі права та інтереси яких були порушені. При цьому зазначалось, що від імені кандидата суб'єктом звернення може бути його довірена особа [98].

До предметів та суб'єктів оскарження було зараховано: рішення, дії чи бездіяльність органів влади, підприємств, установ, закладів чи організацій, їхніх посадових чи службових осіб - до місцевого суду; рішення чи дії об'єднань громадян, виборчих блоків, їхніх посадових осіб чи повноважного представника, які стосувалися виборів, крім рішень чи дій, які належать до його внутрішньої організаційної діяльності чи виключної компетенції, - до місцевого суду; дії чи бездіяльність ЗМІ, їх власників, посадових та службових осіб, які порушують встановлений порядок діяльності ЗМІ під час виборів, зокрема щодо агітації, - до відповідної комісії чи суду; дії кандидата та його довіреної особи, якщо ці дії спрямовані на порушення встановленого законом порядку висування кандидата, агітації, інших порушень їх прав або виборчих прав громадян, - до ЦВК або до Апеляційного суду м. Києва; рішення, дії чи бездіяльність ДВК або її окремого члена - до місцевого чи апеляційного суду; рішення, дії чи бездіяльність ТВК або її члена - до ЦВК чи апеляційного суду [98].

Як видно, виборче законодавство 2004 року мало позитивний аспект у тому, що воно надало можливість оскаржувати рішення та дії ЗМІ та кандидатів, чого не було у попередніх версіях законодавства.

На парламентських виборах 2006 р. до суб'єктів оскарження, крім вищеназваних, було зараховано офіційних спостерігачів [96]. Це ефективно

відобразилося на дотриманні принципу відповідальності, оскільки саме на спостерігачів покладені функції контролю за ходом виборів. Також важливим моментом було надання суб'єктам звернень права подавати скаргу на власний вибір чи до комісії, чи до суду. Останній зобов'язувався невідкладно повідомити відповідну виборчу комісію та комісію вищого рівня про надходження скарги та про ухвалене судом рішення. У випадку ж, якщо скарга з тих самих підстав надійшла і до суду, і до комісії, остання після отримання повідомлення суду про надходження скарги зупиняла розгляд справи до набрання рішенням суду законної сили [96].

Позитивну роль для розвитку правової культури виборчих відносин відіграла норма закону, відповідно до якої суди, виборчі комісії та органи прокуратури організовували свою роботу під час виборів, у тому числі й у вихідні дні та в день голосування, в такий спосіб, щоб забезпечити прийом і розгляд скарг та звернень виборчих комісій у терміни та у спосіб, передбачені законодавством [96].

Однак якісний стрибок щодо можливості оскарження рішень чи дій учасників виборів був зроблений з прийняття Виборчого Кодексу. Ним були закріплені наступні новації [15]:

- можливість оскарження будь-яких рішень, дій чи бездіяльності, пов'язаних з виборчим процесом, у судових інстанціях або перед виборчими комісіями;
- процедура оскарження та судовий розгляд таких справ відбувається згідно з положеннями Кодексу адміністративного судочинства України;
- всі скарги на рішення чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу, які подаються до відповідної комісії, мають розглядатися та прийматися ними відповідно до положень Виборчого Кодексу;
- суди зобов'язані негайно інформувати відповідні виборчі комісії про подання позовів, процесуальних дій, а також про прийняті своїх рішень;

– суди, виборчі комісії та правоохоронні органи організують свою роботу під час виборчого процесу, включаючи вихідні та день голосування, таким чином, щоб забезпечити своєчасний прийом та розгляд скарг згідно з встановленими Виборчим Кодексом термінами і процедурами;

– решта питань щодо розгляду скарг, що не охоплені положеннями відповідного Кодексу, розглядається ЦВК.

Як справедливо зазначає Ю. Ключковський, важливим чинником реалізації виборчих прав громадян є забезпечена Конституцією можливість громадян після використання усіх національних засобів захисту своїх прав звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (див.: [33]). Відповідно до цього можна зробити висновок, що за порушення виборчого законодавства для правопорушника може наставати і міжнародно-правова відповідальність.

До 2006 р. принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства реалізувався не повною мірою, за багато обмежень та порушень учасники виборів не несли жодної відповідальності. Із внесенням змін до Кримінального кодексу України та Кодексу про адміністративні правопорушення у 2006 р., а згодом і з прийняттям Виборчого Кодексу у 2019 році ця ситуація була виправлена, і за порушення законодавства до правопорушника може застосовуватись залежно від ступеня важкості порушення кримінальна, адміністративна чи конституційна відповідальність. Посилення кримінальної відповідальності за правопорушення відбулося напередодні парламентських виборів як 2014 р. так і 2019 рр.

Водночас слід наголосити і на певних проблемних моментах забезпечення розвитку правової культури учасників виборчих відносин за рахунок системи заходів кримінально-правового характеру. Основна проблема полягає у вибірковому підході до притягнення до відповідальності, що спостерігається на практиці. Водночас, досвід виборчих процесів вказує на те, що часто скарги на порушення відхиляються через формальні помилки у їх оформленні, а особи, які

подають скарги, не завжди мають можливість швидко їх виправити для повторного подання. Це обмежує ефективність оскарження неправомірних дій під час виборів. Одним із способів вирішення цієї проблеми може стати розробка стандартних форм скарг, що допоможе уникнути помилок у документах та поліпшить не лише захист виборчих прав громадян, але і сприятиме більшій довірі виборців та учасників виборчого процесу до правових інституцій, а отже на практиці підвищуватиме рівень їх правової культури.

2.4. Еволюція публічного адміністрування виборчого процесу як інституційного середовища формування та розвитку культури виборчої демократії в Україні

Як було з'ясовано вище, культура виборчої демократії, її загальний розвиток, визначається, серед іншого, якістю адміністрування виборчого процесу органами публічної влади, від чого залежить організованість, впорядкованість та демократичність виборів та зрештою кінцевий результат голосування. Тому важливим є прослідкувати як відбувалася еволюція публічного адміністрування виборів в Україні і, зокрема розвиток та функціонування його суб'єктів – виборчих органів.

В Україні органами, які здійснюють адміністрування виборів, є виборчі комісії. Це було закріплено вже у Законі від 27 жовтня 1989 р.: цей нормативно-правовий акт встановив трирівневу систему комісій – Центральна виборча комісія (ЦВК), окружні виборчі комісії (ОВК) та дільничні виборчі комісії (ДВК). Дещо іншою була система при проведенні президентських виборів у 1999 та 2004 рр., коли вона виглядала наступним чином: ЦВК, територіальні виборчі комісії (ТВК) та ДВК [89; 98].

Симбіозом цих двох систем є нинішня структура виборчої адміністрації, затверджена Виборчим кодексом: Центральна виборча комісія, окружні виборчі комісії, територіальні виборчі комісії та дільничні виборчі комісії.

Ефективне функціонування виборчих комісій базується на принципах об'єктивності, законності, колегіальності та гласності. Однак, ключовим фактором, що забезпечує їхню здатність здійснювати виборчий процес відповідно до цих демократичних принципів, є їхня незалежність. Один із найвагоміших чинників, що впливає на ступінь автономності виборчої адміністрації, - це процедура її формування.

На виборах до Верховної Ради 1990 р. було започатковано процедуру формування виборчих комісій органами влади.

Так, Центральна виборча комісія (ЦВК) утворювалася Верховною Радою Української РСР на підставі пропозицій обласних, Київської та Севастопольської міських рад, з урахуванням відгуків трудових колективів, громадських організацій, навчальних закладів та зібрань виборців за місцем проживання, а також військовослужбовців. Склад ЦВК тоді складався з голови, двох заступників та 31-го члена [88].

Округні виборчі комісії (ОВК) формувалися обласними, Київською та Севастопольською міськими радами у кількості від дев'яти до п'ятнадцяти осіб за поданням тих самих суб'єктів висування. У свою чергу ДВК утворювалися районними, міськими та районними у місті радами за поданням їхніх голів з урахуванням пропозицій партій, трудових колективів, об'єднань громадян та виборців. Кількість членів ДВК коливалася від п'яти до дев'ятнадцяти осіб, з можливістю у разі необхідності їх змінити [88].

У 1991 році відбулись певні зміни у формуванні комісій. Округні виборчі комісії формувалися Президією Верховної Ради АРК, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами за поданням їхніх голів, у складі від 11 до 30 осіб. Склад ДВК, знову ж таки, формувався за поданням місцевих рад з урахуванням пропозицій вище вказаних заінтересованих сторін та виборців. Партії, які мали кандидатів, могли делегувати свого представника до ОВК та ДВК з правом голосу [90].

Ситуація з формуванням комісій зазнала чергових змін під час президентських та парламентських виборів 1994 року. Однак, на парламентських виборах 1998 року було змінено порядок формування ЦВК, що відбулося в контексті прийняття Конституції України та першої редакції Закону України "Про Центральну виборчу комісію" [110]. Склад ЦВК тепер формувався Верховною Радою України за поданням Президента і складалася з п'ятнадцяти членів. Норми тодішнього законодавства також передбачали можливість делегування політичним силам, що брали участь у виборчих змаганнях, свого представника до ЦВК з правом консультативного голосу [87].

Нововведенням парламентського законодавства 1998 р. була норма, згідно з якою до складу окружних та дільничних виборчих комісій обов'язково включались по одному представнику від партій (блоків), які є учасниками виборів. Крім того, законодавець передбачив можливість номінувати кандидатів до складу дільничних комісій місцевим підприємствам, установам, організаціям, органам самоорганізації населення, а також громадським об'єднаннями нацменшин у місцях їхнього компактного проживання. Щодо кількості членів комісій, вона визначалася кількістю наданих пропозицій, але не могла бути менше ніж вісім осіб [87].

Також варто відзначити вдосконалення законодавства 1998 року, яке надало можливість комісіям вищого рівня формувати органи нижчого рівня за поданням політичних сил, у випадку, якщо місцева влада з певних причин не змогла їх сформувати [87]. Ця норма сприяла ефективному функціонуванню системи комісій, не дозволяючи владі затягувати час їх формування з політичних причин.

До того ж, такий механізм вирішення проблеми був актуальним на той час через відсутність розгалуженого регіонального представництва більшості партій. У законі 1999 року, що регулював проведення виборів глави держави, передбачалося, що у територіальні виборчі комісії (ТВК) обов'язково мали входити два представники від кандидатів та партій, незалежно від їх партійної

афіліації. Законодавець встановив залежність кількісного складу ТВК від кількості подань кандидатів, визначивши лише мінімальну кількість: вона не повинна налічувати не менше десяти осіб. Для дільничних комісій цей поріг встановлювався у вісім осіб [89].

Проте, такий підхід не був позбавлений недоліків, оскільки відсутність верхньої межі кількісного складу комісій, особливо за наявності значної кількості кандидатів, призводив в окремих випадках до надмірного зростання їх чисельності.

Також законодавець окремо врегулював утворення закордонних виборчих комісій. Останні утворювалися ЦВК за поданням керівників представництв [89]. Характеризуючи вищезгаданий порядок формування комісій, варто зазначити, що, незважаючи на те, що під час їх утворення враховувалися пропозиції партій, органи самоврядування мали значний вплив на дії комісій, що створювало можливості для тиску. З іншого боку, такий механізм формування комісій давав змогу створювати комісії з високим рівнем професіоналізму.

На парламентських виборах 2002 р. істотно змінено процедуру формування комісій. Уперше в Україні передбачалось формування окружних та дільничних комісій не місцевою владою, а комісіями вищого рівня. Згідно законодавства ОВК утворювалися ЦВК за поданням центральних керівних органів партій (блоків) за умови, що останні зареєстровані у встановленому законом порядку і мають зареєстровані організації у регіоні, на території якого утворився відповідний округ. До подання додавалися заяви осіб, запропонованих до складу комісій, про згоду брати участь у їх роботі.

На парламентських виборах 2002 року законодавець вирішив впровадити свіжі правила і щодо формування персонального складу ОВК, обмеживши чисельність на рівні 12–20 членів. До того ж, у складі ОВК обов'язково мали з'явитися про одному представнику від партій чи блоків, які успішно перетнули виборчий поріг на попередніх виборах. Також до складу окружних комісій гарантовано потрапляли ті партії та блоки, що мали свої фракції у тодішньому

скликанні Верховної Ради. А от інші представники інших політичних сил могли потрапити до відповідних комісій тільки за допомогою жеребкування. Цей механізм формування комісій також стосувався дільничних комісій. До їх складу обов'язково зараховували представників політичних партій і блоків, а також кандидатів у депутати, які були зареєстровані у відповідному окрузі. Але за умови відповідних подань [85].

У законодавстві 2002 року прогресивною ідеєю стала впровадження спеціального механізму формування окружних і дільничних комісії у випадках, коли від політичних сил не надходили пропозиції стосовно складу комісій або якщо кількість осіб була меншою, ніж потрібна. В таких випадках окружні і дільничні комісії формувалися вищими комісіями за поданням їх голів у мінімально необхідній кількості з урахуванням подань від кандидатів у депутати та партій [85].

Нарешті, законодавець окремо регламентував порядок утворення спеціальних та закордонних комісій.

Так, дільничні виборчі комісії на суднах чи полярних станціях утворювалися окружні комісії за місцем приписки цього судна чи станції за поданням капітана судна чи керівника станції. Закордонна ж дільнична виборча комісія утворювалася ЦВК за поданням МЗС України [85].

На президентських виборах 2004 р. законодавець, зберігши новий порядок формування виборчих комісій вищестоящими комісіями, залишив у дії також, на жаль, традицію відсутності верхньої кількісної межі комісій, яка була характерною для президентських виборів 1999 р. До складу окружних та дільничних комісій включалися усі подані від суб'єкта кандидатури (не більше двох від одного кандидата). Це на практиці призвело не лише до ускладнення роботи комісій за рахунок «роздування» їхнього складу, але й уможливило за рахунок так званих «технічних кандидатів» отримання певними кандидатами контролю за діяльністю комісій [8, с. 308].

Варто зазначити, що на виборах 2004 р. було внесено зміни до процедури формування спеціальних та закордонних комісій. Відповідно до законодавства, ці комісії також склалися з урахуванням пропозицій кандидатів від суб'єктів виборчого процесу [98]. У зв'язку з підвищеним ризиком фальсифікацій на таких дільницях, ця норма відіграла значну позитивну роль, оскільки перешкоджала владі формувати «ручні» виборчі комісії і створювала умови для громадського контролю за їхньою роботою.

Під час повторного голосування 26 грудня 2004 р. законодавець пішов на безпрецедентний крок, - враховуючи неефективне та необ'єктивне адміністрування виборів другого туру, було змінено усю вертикаль комісій, починаючи від ЦВК і закінчуючи дільничними виборчими комісіями (ДВК) (виняток становили закордонні комісії, склад яких залишився незмінним). При цьому була встановлена фіксована кількість членів для кожного типу комісій: територіальні виборчі комісії (ТВК) утворювалися ЦВК у складі десяти осіб, дільничні виборчі комісії утворювалися ТВК з чисельним складом: для дільниць з кількістю виборців до 1500 – дванадцять осіб, з кількістю виборців понад 1500 виборців - шістнадцять осіб [108].

Більше того, два кандидати, які брали участь у голосуванні, отримали право подавати рівну кількість членів комісій (по п'ять до складу територіальних виборчих комісій і по шість (чи вісім) відповідно - до складу дільничних).

При цьому законодавець передбачив можливість формування комісії у скороченому складі, якщо деякі кандидати не скористалися повністю своєю квотою. Такий кандидат мав можливість подати свою пропозицію до комісій не пізніше ніж за два дні до дня голосування [108].

Ці положення відіграли важливу роль у забезпеченні рівних умов для всіх кандидатів та чесного проведення виборів. Разом з тим ці правила було актуальними лише з урахуванням особливостей проведення «третього» туру президентських виборів.

Під час парламентських виборів 2006 р. збережено процедуру формування комісій, яка функціонувала на попередніх парламентських виборах, з деталізацією їх кількісного складу. Так, окружні виборчі комісії утворювалися у складі 12-18 осіб, дільничні виборчі комісії - для малих дільниць - у складі 10-18 осіб, для середніх дільниць - у складі 14-20 осіб, для великих дільниць - у складі 18-24 особи. Також була деталізована процедура формування кожного з видів комісій [96].

У 2007 році спостерігалася подальша модифікація процедури формування виборчих комісій. Депутатські фракції тодішнього скликання Верховної Ради України одержали право пропонувати кандидатів до складу комісій. Кількість кандидатур від кожної фракції визначалася з урахуванням обмежень на кількісний склад комісій, а також з метою забезпечення рівного представництва між коаліцією та опозицією та збалансованої кількості кандидатур від кожної фракції в рамках представництва коаліції депутатських фракцій та відповідно опозиційних фракцій [97].

У законодавстві, що регулювало президентські вибори 2010 року, був збережений порядок формування виборчих комісій, який був чинним під час президентських виборів 2004 року. Єдиним винятком було формування спеціальних комісій, що склалися за пропозицією керівників відповідних установ, де вони засідали [93].

Варто відзначити певні зміни щодо порядку формування комісій під час президентських виборів 2014 р. Законодавець залишив обмеження щодо кількісного складу комісій лише щодо нижньої межі: для ОВК вона становила 12 осіб, для дільничної виборчої комісії – 9, як це було ще у Законі від 05.03.1999 року «Про вибори Президента України» [89]. Слід зазначити, що в першому варіанті мінімальна кількість членів дільничної виборчої комісії теж становила 12 осіб, однак неможливість створити повноцінний склад ДВК в багатьох регіонах України через відсутність достатньої кількості подань від кандидатів змусила парламентарів напередодні дня голосування внести відповідну

поправку. Вона дала змогу сформувати дільничні виборчі комісії, однак, звісно, на практиці суттєво утруднила їхню роботу, особливо, коли до дільниці відносилась велика кількість виборців.

Водночас слід зазначити, що попри відсутність верхньої кількісної межі членів виборчих комісій, законодавець все ж сприяв певною мірою нормалізації її кількісного складу: було зменшено кількість подань до складу комісій від кандидатів з двох осіб до однієї [99]. На практиці це зменшувало можливість надмірно роздувати кількісний склад комісій.

Також законодавець дозволив збільшувати у разі необхідності кількісний склад дільничної виборчої комісії до 18 осіб. У той час це відбувалося за поданням голови ОВК при потребі забезпечення ДВК належної підготовки та проведення виборів, в тому числі в день голосування (див: [100]). Однак практичне втілення цієї норми є, на наш погляд, доволі сумнівне, враховуючи, як показала практика, відсутність кадрових резервів у кандидатів.

Існуючий порядок формування комісій, з одного боку, дає змогу всебічно представити інтереси політичних сил, зменшити вплив влади на діяльність виборчих органів, а отже, зменшити рівень фальсифікацій. Крім того, за такої процедури формування комісії становлять цілісну систему з чітким підпорядкуванням комісій нижчого рівня вищестоячим. З іншого боку, цей механізм передбачає ряд недоліків: конфліктогенність комісій, її заангажованість, низький рівень професіоналізму, часті зміни складу тощо.

У кінці кінців, ефективне функціонування такої системи комісій було можливим лише в умовах розвиненої партійної структури зі стійкими регіональними партійними осередками.

Процедура формування керівного складу комісій також має значний вплив на їхню незалежність та об'єктивність, оскільки визначає політику та характер їхньої діяльності.

Наприклад, на парламентських виборах 1990 року законодавці лише передбачили можливість обрання голови комісії, його заступника та секретар під

час її засідання [88]. У той же час, на виборах Президента 1991 року керівний склад комісії вже формувався одночасно з усім складом відповідного колегіального органу [90]. Такий порядок залишався незмінним і у 1994 р. [86; 104].

У 1998 р. на парламентських виборах був змінений порядок формування керівництва ЦВК, що пов'язано з прийняттям відповідного нормативного акта, що було відображено у першому законодавчому акті «Про Центральну виборчу комісію» [110]. Відповідно до цього, голова ЦВК, його заступник та секретар обиралися її членами шляхом таємного голосування.

Порядок же формування керівництва окружних та дільничних комісій залишався незмінним. Однак у виборчому законодавстві 1998 року з'явилася одна нова вимога: голова, заступник голови та секретар відповідних комісій не могли належати до однієї партії [87]. Ця норма мала б запобігати монополізації керівництва відповідних органів адміністрування виборів однією політичною силою, як правило, провладною партією. Однак на практиці таке положення не заважало владі отримувати контроль над комісіями, хоча вже за допомогою не однієї політичної сили, а кількох.

На парламентських виборах 2002 року порядок формування керівного складу ДВК знову зазнав змін. Законодавець поставив вимогу до партій (блоків) та кандидатів під час подання списку осіб до складу комісій зазначити кандидатури на посади голів, заступників голів та секретарів. Було надано право кожному суб'єктові мати пропорційну частку керівних посад у ДВК, яка визначалася відношенням кількості поданих від кожного суб'єкта осіб до загальної кількості кандидатур, поданих до складу ДВК усіма суб'єктами [85]. Такий порядок формування керівного складу ДВК давав можливість усім суб'єктам не лише бути представленими у комісіях, але й впливати на її діяльність та здійснювати контроль над ходом виборів. Однак нам не до кінця зрозуміло, чому законодавець застосував вищезгадані положення лише до ДВК, оминувши ОВК.

Тому позитивним у цьому сенсі є перенесення положень про пропорційну частку керівного складу комісій і на ДВК, і на ТВК під час президентських виборів 2004 р. [98]. Але, враховуючи відсутність верхньої кількісної межі складу комісій, це положення не ставало на заваді певним суб'єктам через «технічних кандидатів» мати як перевагу у кількісному складі комісії загалом, так і в її керівному складі зокрема. Крім того, не був досягнутий певний баланс між представництвом у керівництві комісій провладних та опозиційних політичних сил.

Спробувавши вирішити цю проблему під час повторного голосування 26 грудня 2004 року, законодавець встановив, що під час формування територіальних та дільничних комісій кожен кандидат повинен був мати однакову кількість керівних посад – голів та секретарів. Для ДВК цей принцип забезпечувався окремо для великих, середніх та малих комісій. Також голова і секретар комісії мали бути представниками різних кандидатів [108].

Цей підхід забезпечив рівність у представництві двох кандидатів у президенти і сприяв проведенню демократичних виборів. Однак цей спосіб формування комісій, по-перше, був можливий лише в другому турі президентських виборів, а по-друге, не сприяв професіоналізму діяльності комісій, оскільки її склад формувалася з нових членів, яким може бракувати необхідного для такої роботи досвіду.

Позитивним нововведенням під час парламентських виборів 2006 року стала норма, згідно з якою пропорційність керівництва комісіями забезпечувались не за рахунок кількісного показника, але також повинна була бути збалансована з урахуванням територіального критерію [96].

У 2007 році, на позачергових парламентських виборах, законодавці, намагаючись забезпечити збалансоване представництво у відповідних органах адміністрування виборчого процесу як провладних, так і опозиційних політичних сил, запровадив положення, згідно з яким голова і секретар комісії не могли бути креатурами лише коаліції або опозиції [97].

Хоча незалежність та ефективність виборчих комісій визначаються їх правовим статусом, саме обсяг їх повноважень формує спосіб функціонування, взаємодію з владними структурами, суб'єктами та виборцями.

Початково, на зорі незалежності України, виборчі комісії були тимчасовими утвореннями.

Наприклад, термін повноважень ЦВК становив п'ять років, а починаючи з 1994 року – чотири. Тоді як інші комісії могли функціонувати до завершення виборчого процесу [88; 86; 90; 104]. Ця ситуація суттєво обмежувала вплив виборчих комісій і частково зробила їх залежними від владних структур.

Зміни настали у 1997 році, коли було ухвалено першу ітерацію Закону України "Про Центральну виборчу комісію" [110], що перетворив ЦВК у постійно діючий державний орган. Це зміцнило становище ЦВК, забезпечивши його самостійність та впливовість, і дозволило ефективно організувати проведення виборів.

Іншою важливою умовою незалежності комісій є обсяг їх повноважень та правовий статус прийнятих рішень. На парламентських виборах 1990 року була запроваджений принцип обов'язковості рішень виборчих комісій для всі державних та громадських інститутів [88]. Також важливою була імперативний характер мала і норма, що зобов'язувала органи влади та інші організації надавати всі необхідні ресурси та інформацію для роботи комісій.

Важливим аспектом було встановлення положення, що зобов'язувало державні та недержавні органи надавати підтримку виборчим комісіям у виконанні їхніх функцій, забезпечувати необхідну інформацію та матеріали. Крім того, відповідно до законодавства 1990 року, комісії мали право звертатися до різних державних та приватних структур щодо питань, пов'язаних з організацією та проведенням виборів, а ці структури були зобов'язані розглядати ці запити та відповідати на них протягом трьох днів [88].

Під час парламентських виборів 1998 року законодавець зміцнив незалежність виборчих комісій, заборонивши будь-кому втручатися у вирішення

питань, що входили до їхньої компетенції, за винятком випадків, передбачених законодавством [87].

У 1999 році законодавець зобов'язав органи влади, а також установи та організації державного сектору створювати належні умови для роботи комісій [89]. Це положення, хоч і мало загальний характер, але стало важливим кроком на шляху формування незалежних органів публічного адміністрування виборів, оскільки визнавало, що забезпечення належного функціонування комісій є обов'язком владних структур, а не лише реакцією на їхні запити.

Під час парламентських виборів 2002 року законодавство було додатково розширене, щоб уточнити обов'язки органів влади у забезпеченні належного функціонування виборчих комісій. Ці обов'язки включали надання необхідних приміщень для роботи комісій, забезпечення безпеки, включаючи захист виборчої документації, а також надання транспортних засобів, засобів зв'язку, і технічного обладнання, які підлягали поверненню після закінчення їх повноважень [85].

Зміни досягли якісного нового рівня на президентських виборах 2004 року, коли правовий статус виборчих комісій наблизився до сучасного вигляду. Закон визначив їх як спеціальні колегіальні державні органи, що забезпечують проведення президентських виборів та гарантують повне слідування законодавству України щодо проведення відповідного типу виборів [98].

Також Закон чітко визначав, що Центральна виборча комісія (ЦВК) очолює систему виборчих комісій і має статус комісії вищого рівня по відношенню до всіх інших – територіальних (ТВК) і дільничних виборчих комісій (ДВК). ТВК отримали статус юридичних осіб і комісій вищого рівня по відношенню до всіх дільничних комісій на території відповідного округу. Щодо ДВК, то вони, відповідно до законодавства, не отримали правового статусу юридичної особи, але мали право звертатися до органів влади і володіли власною печаткою [98]. Ці норми залишилися незмінними в чинному виборчому законодавстві

Під час парламентських виборів 1994 року законодавець встановив певні кваліфікаційні вимоги до членів комісій: голова, заступник голови і секретар ЦВК, а також не менше третини її складу повинні мати вищу юридичну освіту. Також вимагалось, щоб секретар комісії будь-якого рівня володів державною мовою [86].

На президентських виборах 1999 року законодавець вперше встановив певні обмеження щодо діяльності членів комісій під час виконання своїх посадових обов'язків. Їм було заборонено займатися агітацією за будь-кого зі суб'єктів виборчого процесу [89].

У 2004 році у Законі 2004 року "Про Центральну виборчу комісію" [111] були встановлені не лише стандартні критерії для відбору у члени ЦВК, але й інші прогресивні вимоги.

Так, щоб стати членом ЦВК, кандидат повинен був відповідати наступним вимогам: вік не молодший 25 років, активне виборче право, майстерність у володінні державною мовою та п'ятирічний термін проживання на території України (мається на увазі безперервне проживання протягом останніх 5-ти років). Але найцікавішою була вимога щодо кримінального минулого: без судимостей за навмисний злочин [111].

Виключно унікальним було введення категорії "несумісності", тобто член комісії не міг мати жодного представницького мандату, бути кандидатом чи навіть близьким родичом кандидата на виборах. Якщо він був членом партії, він мусив припинити своє членство на період виконання своїх обов'язків.

Крім того, він не міг перебувати у підпорядкуванні кандидата, бути членом іншої виборчої комісії або ініціативної групи Всеукраїнського референдуму. Ці обмеження сприяли запобіганню конфліктів інтересів та забезпеченню нейтральності та об'єктивності роботи членів ЦВК.

Також, необхідно відзначити, що член ЦВК був обмежений у своїй можливості займати будь-яку іншу посаду в інших органах влади або займатися

комерційною діяльністю, за винятком наукової, викладацької та творчої роботи у час вільний від виконання свої посадових обов'язків [111].

Отож, ці обмеження мали б запобігати конфлікту інтересів та забезпечувати нейтральності та об'єктивності роботи членів ЦВК, а також теоретично сприяли незалежності складу ЦВК від політичних або комерційних впливів.

Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець деякі із вищезгаданих несумісностей застосував і до членів комісій усіх рівнів. Це стосувалося заборони бути членом виборчого органу кандидатам, їх довіреним та уповноваженим особам, близьким та родичам кандидата [110].

У 2002 році законодавець вніс істотні зміни щодо складу окружних виборчих комісій (ОВК), зокрема дозволивши мати членство в них лише особам, які мешкають на території відповідного округу. Це кардинальне обмеження виключило можливість членства в комісіях для осіб, які, хоч і працювали на відповідній території, але не були резидентами цього округу. Також варто зазначити, що законодавство позбавило права бути членами ОВК не лише осіб із судимістю, але й громадян, які знаходилися на той момент у в'язницях або інших установах кримінально-виконавчої системи держави. Аналогічні вимоги стосувалися і членства у ДВК [85].

Під час президентських виборів 2004 року законодавець виявив прагнення підвищити професійний рівень виборчих комісій шляхом введення нових вимог. Стало звичайною практикою, що суб'єкти, які висували свої кандидатури для включення до складу комісій, повинні були надати відомості про наявність у них відповідного досвіду роботи в комісіях, відповідної освіти та проходження спеціальної підготовки [98]. Ця нова ініціатива відкривала можливість забезпечити, принаймні, більш кваліфіковане керівництво виборчими комісіями, оскільки врахування цих показників сприяло відбору кандидатів з необхідними знаннями та навичками для ефективного здійснення своїх професійних обов'язків.

Також під час повторного голосування 26 грудня 2004 р. законодавець скасував вимогу щодо обов'язковості проживання члена комісії на території відповідного округу. Це можна було пояснити зміною порядку формування комісій, а відповідно необхідністю забезпечення їх повноцінного формування в усіх регіонах України. Також законодавство заборонило включати працівників стаціонарних лікувальних закладів до складу спеціальних комісій, утворених у цих закладах. Цей крок спрямований на зменшення можливості впливу членів комісій на електорат самого медичного закладу [108].

Під час парламентських виборів 2006 року законодавство додало до переліку осіб, які не можуть обіймати посаду в комісіях, працівників органів судової та правоохоронної системи [111].

Крім того, був визначений окремий перелік осіб, які можуть стати членами закордонної комісії, включаючи виборців, які проживають або перебувають у період підготовки та проведення виборів на території іноземної держави, де є закордонний округ [96].

Проведення позачергових виборів 2014 року відбувалася у складній суспільно-політичній та безпековій ситуації, особливо – на Сході України. У відповідь на зовнішні виклики законодавець посилив заходи безпеки, вимагаючи від правоохоронних органів забезпечити цілодобову охорону приміщень окружних комісій не пізніше, ніж за вісім днів до виборів. До того ж, за потреби і за вказівкою ЦВК, аналогічні заходи повинні бути застосовані і до приміщення органів адміністрування Державного реєстру виборців [101]. Ці законодавчі норми мали величезне значення як для забезпечення безпеки членів виборчих комісій, так і для якомога ширшого географічного охоплення території держави виборчим процесом.

Крім того, у тодішньому законі, на основі якого відбувалися вибори глави держави, була прийнята норма, відповідно до якої у надзвичайних обставинах, щоб забезпечити ефективну роботу окружної виборчої комісії, ЦВК отримала право перемістити розташування останньої за межі відповідного

територіального виборчого округу. Це положення залишилось у силі і в реаліях президентських і парламентських виборів 2019 року та місцевих, що відбулися роком пізніше, і наразі міститься у Стаття 27 Виборчого Кодексу (п. 5) [15].

Не менш важливою проблемою публічного адміністрування виборчого процесу є питання щодо територіальної організації виборів. Відповідно до Виборчого кодексу [15], система територіальної організації виборів народних депутатів відрізняється від інших видів виборів. Вона включає загальнодержавний виборчий округ, територіальні округи та дільниці, а також виборчі регіони. Останні виконують функцію територіальної бази для висування кандидатів та визначення підсумків голосування. Також, деякі вітчизняні експерти, мають рацію, вказуючи на відмінності між європейською та українською практикою в цьому питанні. Виборчий кодекс не встановлює кількість мандатів, які розподіляються у кожному виборчому регіоні. Відповідно рівень представництва виборчого регіону в у нашій Верховній Раді залежить від цілої низки чинників, таких як загальна кількість виборців, голоси за партії, які не подолали виборчий бар'єр, та голоси за так звані "прохідні" партії в межах загальнодержавного округу.

Отож, система територіальної організації виборів народних депутатів в Україні має свої особливості. Кількість мандатів, якою буде представлений виборчий регіон у парламенті, залишається невідомою величиною до дня голосування. Це стимулює партії до висування більшої кількості кандидатів у регіонах з високою електоральною підтримкою. Однак такий підхід, тобто зростання числа кандидатів в регіоні, призводить до збільшення тривалості підрахунку голосів, а отже, ускладнення адміністрування виборів.

Основні вимоги до утворення територіальних виборчих округів визначено статтею 27 Виборчого кодексу [15], за якою вирішення всіх питань, пов'язаних з утворенням територіальних виборчих округів (ТВО), належить виключно до компетенції ЦВК. При цьому чинний Кодекс не визначає конкретної кількості виборчих дільниць для одного територіального виборчого округу, що має своїм

наслідком те, що округи утворюються з різною кількістю виборчих дільниць. Наприклад, в багатьох сільськогосподарських територіях країни кількість дільниць і одному округу може сягати сотень, тоді як у великих містах їх кількість може не перевищувати десяти. Цей підхід призводить до нерівномірного розподілу функціонального навантаження між ОВК, адже зумовлює їх формування у різному складі, що залежить від кількості дільниць у конкретному округу, а також різної швидкості встановлення підсумків голосування та ухвалення рішень [5].

І якщо, віднесення до компетенції ЦВК регулювання питань, пов'язаних з утворенням територіальних виборчих округів, наразі не викликає сумнівів, неврегульованим питанням залишається визначення мінімальної та максимальної кількості постійних виборчих дільниць, яка має бути віднесена до одного територіального виборчого округу. Це, на думку низки дослідників, дозволило б більш рівномірно розподіляти функціональне навантаження між окружними виборчими комісіями [5].

Відповідно до Виборчого кодексу України [15], територіальні виборчі округи на загальнодержавних виборах формуються рішенням ЦВК. Остання визначає номери, межі та центри цих округів. Проте Кодекс не визначає підстави і порядок перегляду ЦВК відповідних рішень, а також не передбачає оприлюднення проєктів рішень щодо утворення територіальних округів та консультацій із дотичних до виборчого процесу заінтересованими сторонами. На місцевих виборах територіальні виборчі округи формуються рішеннями відповідних ТВК. Вони враховують вимоги Виборчого кодексу, зокрема щодо максимально допустимого розходження у кількості виборців та зв'язності територій округів. Так само, як і ЦВК, територіальні виборчі комісії можуть визначати межі округів на власний розсуд, з дотриманням вимог законодавства.

Згідно з Кодексом належних практик у виборчих справах, ухваленої Венеціанською комісією 30 жовтня 2002 року [37], різниця в кількості виборців між виборчими округами на виборах за мажоритарною системою не повинна

перевищувати десять відсотків. Це обмеження може бути порушено лише для забезпечення прав національних меншин. В Україні на місцевих виборах, які проводяться за мажоритарною системою відносної більшості у багатомандатних округах, чинне законодавство допускає можливість відхилення в кількості виборців між округами на рівні одного мандата, але не більше ніж на 15%. Таке відхилення, як ми бачимо, не відповідає керівним принципам вище зазначеного документу Венеціанської комісії.

До того ж відповідно до Кодексу належних практик у виборчих справах, при формуванні виборчих округів рекомендується враховувати місця, де компактно проживають національні меншини. За Закон України “Про національні меншини (спільноти) в Україні” [107], українська держава зобов’язана забезпечити умови для активної участі представників національних меншин у врядуванні. Це передбачає, зокрема, формування мажоритарних виборчих округів, враховуючи території компактного проживання таких меншин, а також ініціювання інших дій, таких як можливість створення їхніх партій.

Зважаючи на це, ми можемо погодитися з думкою деяких фахівців, що до Виборчого кодексу слід внести низку змін. Ці зміни можуть передбачати, щонайменше, оприлюднення проєктів рішень щодо утворення територіальних або багатомандатних виборчих округів за певний час до дня їх затвердження ЦВК. Також є сенс розглянути можливість подання партіями пропозицій щодо визначення меж округів, що може сприяти підвищенню рівня прозорості прийняття органами адміністрування виборів таких рішень. Крім того, пропонується визначити мінімальну і максимальну кількість виборчих дільниць для округів, а також чіткі підстави, порядок і строки перегляду рішень щодо формування/перерозподілу таких округів. На загальнодержавних виборах рішення про утворення територіальних виборчих округів дослідниками пропонується приймати тільки після перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць та звичайних виборчих дільниць [5].

Пройшовши тривалий шлях свого розвитку, інституції адміністрування виборів наразі функціонують як спеціалізовані колегіальні органи, які мають повноваження організовувати підготовку та проведення виборів, а також забезпечувати дотримання виборчих прав громадян і однакове застосування виборчого законодавства. ЦВК залишається керівним центром системи виборчих комісій, які відповідають за організацію загальнодержавних виборів, і виступає як вищий орган щодо всіх окружних та дільничних виборчих комісій, а також комісій місцевих виборів. Вона також виконує функції окружної виборчої комісії для закордонного виборчого округу.

До компетенцій ОВК, які стоять у загальній ієрархії територіальної системи виборів, належить підготовка та проведення загальнодержавних виборів у своїх округах. ТВК своєю чергою відповідають у межах своїх повноважень за організацію місцевих виборів і є вищими органами щодо дільничних комісій, котрі організовують підготовку та проведення як загальнодержавних, так і місцевих виборів на своїх виборчих дільницях.

Зараз об'єктивна ситуація в сучасній Україні ставить перед системою адміністрування виборчого процесу нові проблеми в контексті відновлення інститутів виборчої демократії після війни, зокрема, необхідність адаптувати територіальну організацію виборів та забезпечити вільне та прозоре волевиявлення відповідно до безпекових викликів.

Отже, вдосконалення системи адміністрування виборчого процесу обов'язково передбачатиме подальші зміни і доопрацювання Виборчого кодексу у напрямі посилення інституційної спроможності ЦВК шляхом створення можливостей для професійного розвитку їх складу, підвищення рівня знань та навичок інших органів адміністрування виборів (виборчих комісій усіх рівнів) шляхом тренінгів та впровадження освітніх програм, вдосконалення системи виборчого правосуддя, зокрема у вирішенні виборчих спорів, посилення ролі громадянського суспільства у виборчому процесі, зокрема через лібералізації правил для участі їх представників у територіальних виборчих комісіях.

Висновки до розділу 2

Становлення і розвиток культури виборчої демократії в Україні були складним і тривалим процесом, який відображає важливі зміни та перетворення, що відбувалися у країні після її отримання незалежності в 1991 році. У той час вибори були важливим елементом у визначенні майбутнього країни та спрямовані на створення фундаменту для розвитку демократії. Проте цей період також супроводжувався викликами, такими як недоліки у проведенні виборів, виборчі фальсифікації та інші проблеми, що породжували сумніви у чесності та прозорості виборчих процесів. Далі, стало очевидним, що Україна потребує реформ в сфері виборів та політичних інститутів для того, щоб гарантувати об'єктивність, справедливість та довіру громадян до виборчого процесу. На одному з ключових етапів у формуванні виборчої демократії в Україні стала "Помаранчева революція" 2004 року. Масовий протест після президентських виборів відкрив шлях до внесення суттєвих змін у виборчу систему, укріплення медійної свободи та забезпечення більшої відкритості в політиці. Цей період є важливим в історії України як показник переходу до більш демократичного суспільства.

Протягом наступних років, Україна зазнала серйозних викликів у зв'язку з анексією Криму Росією та конфліктом на сході країни. Ці події відобразилися на виборчих процесах та діяльності політичних інститутів. У той самий час, проведення виборів стало важливим інструментом для демократичних змін та вираження волі громадян.

Сучасний період, починаючи з 2022 року, характеризується тим, що наша держава з об'єктивних причин призупинила зусилля для покращення своєї виборчої системи та забезпечення більшої чесності та прозорості виборчих процесів.

Аналіз конституційно-правового фундаменту виборчої демократії в Україні показує його поступову еволюцію у напрямі вдосконалення правового механізму реалізації її принципів. Разом з тим, в Україні мала і має місце негативна тенденція до зміни виборчих законів перед кожними виборами. Це, з одного боку, дозволяло адаптувати законодавство до поточних умов та викликів, але, з іншого – призводило до внесення змін у законах навіть під час виборчих кампаній, що, на жаль, характерно і після ухвалення Виборчого кодексу у 2019 році. Часто ці зміни слугували не стільки для покращення демократії та законності, скільки для забезпечення політичних інтересів та зміцнення владних позицій тих, хто вже перебував при владі. Такий стан справ негативно позначався на формуванні та розвитку культури виборчої демократії в країні, адже про належне дотримання принципів виборчої демократії за таких умов мова не йшла.

Показано, що характер та результат виборів багато в чому залежать від рівня їх прозорості та контролю громадян за діями усіх учасників виборчих перегонів. Саме тому принцип гласних виборів змушує діяти у межах правового поля як організаторів виборів, так і політичні сили, які борються за владу. Важливим аспектом прозорих виборів є широке інформування громадян про хід виборчого процесу, оскільки від цього значною мірою залежить можливість електорату здійснити раціональний усвідомлений вибір під час голосування.

Значною мірою організованість, впорядкованість та демократичність виборів та зрештою кінцевий результат голосування залежать від органів, які здійснюють адміністрування виборів. Тому важливим є закріплення в українському законодавстві чітких засад формування та функціонування виборчих органів.

Істотний вплив на рівень демократичності виборів здійснює принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства, адже лише у випадку, коли існує реальна можливість понести відповідальність за правопорушення у сфері виборчих відносин, усі учасники виборів діятимуть у межах чинного законодавства. Важливо, щоб у виборчому законодавстві були закріплені не

лише обмеження щодо певних дій під час виборів, але й реальний механізм притягнення до відповідальності. Необхідно, щоб міра покарання для правопорушника була адекватною до самого правопорушення.

Тому вдосконалення публічного адміністрування виборчого процесу в Україні забезпечення розвитку культури виборчої демократії обов'язково передбачатиме подальші зміни і доопрацювання Виборчого кодексу та посилення інституційної спроможності ЦВК шляхом створення можливостей для професійного розвитку їх складу, підвищення рівня знань та навичок інших органів адміністрування виборів (виборчих комісій усіх рівнів) шляхом тренінгів та впровадження освітніх програм, вдосконалення системи виборчого правосуддя, зокрема у вирішенні виборчих спорів, посилення ролі громадянського суспільства у виборчому процесі, зокрема через лібералізації правил для участі їх представників у територіальних виборчих комісіях.

Показано, що саме завдяки створенню та запровадженню нових правових норм і правил, вдосконалення інституційної інфраструктури адміністрування виборів, що сукупно б дозволили підвищити ефективність і повноту реалізації виборчих прав громадян, усуненню недоліків нинішньої системи виборів, які безумовно все ще існують, відбудуватиметься і позитивний вплив на формування такої важливої складової культури виборчої демократії як правова культура у сфері виборчих відносин, уособлених в інституті відповідальності суб'єктів виборчого процесу перед виборцями, повазі всіх його учасників до букви закону та дотримання етичних стандартів поведінки.

Водночас показано, що забезпечення розвитку правової культури учасників виборчих відносин за рахунок системи правових заходів, зокрема кримінально-правового характеру, явно недостатньо. Основна проблема полягає у вибірковому підході притягнення до відповідальності порушників виборчого законодавства, що спостерігається на практиці. Одним із способів вирішення цієї проблеми може стати розробка стандартних форм скарг, що допоможе уникнути помилок у документах та поліпшить не лише захист виборчих прав громадян, але

і сприятиме більшій довірі виборців та учасників виборчого процесу до правових інституцій, а отже на практиці підвищуватиме рівень їх правової культури.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ВИБОРЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

3.1. Актуальні виклики та напрями розвитку культури виборчої демократії під час та після закінчення правового режиму воєнного стану

Російське повномасштабне вторгнення в Україну наприкінці лютого 2022 року стало надзвичайним викликом, як для нашої держави, так світової спільноти оскільки це масована атака значно більшою за територією та військовим потенціалом держави-агресора, яка прагне збільшити свої територіальні надбання. Оскільки повномасштабна війна відбувається на українській території, ці обставини чинять максимальний тиск на здатність держави підтримувати демократичні інститути та забезпечувати стаке зростання культури виборчої демократії.

Згідно з міжнародним правом, під час війни можуть виникати обмеження щодо прав людини та демократичних інститутів, але лише в необхідному обсязі та обмеженому періоді. Указ Президента України №64/2022 від 24 лютого 2022 року щодо оголошення воєнного стану [84], яке було підтверджено Закон України від 24 лютого 2022 року №2102 [105], включає в себе перелік обмежень щодо прав людини. Україна офіційно проінформувала ООН про ці обмеження відповідно до «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» [69] та «Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [39].

На міжнародно-правовому рівні не існує стандартів щодо відтермінування проведення виборів у зв'язку з природними катаклізмами, гуманітарними катастрофами, надзвичайними ситуаціями або станом війни. Однак історія свідчить про випадки, коли такі відтермінування були виправданими та легітимними, в ім'я збереження життя людей і захисту їх невід'ємного права на

життя. Зважаючи на тимчасову окупації частини території України, що становить близько 18%, активних бойових дій та регулярного ракетного терору про мирних громадян, неможливо у повній мірі розпочати безпечний виборчий процес. Так само є неможливим його завершення через вкрай несприятливу безпекову ситуацію.

Відповідно до Конституції України, у статті 83 зазначено наступне: «у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану» [55]. Тобто це означає, що під час такого стану парламентські вибори фактично унеможливаються. Ця норма має важливе значення для забезпечення стабільності та безпеки в країні під час воєнного конфлікту або інших надзвичайних обставин. Додатково, стаття 5 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" [109] зазначає, що "в період воєнного стану зупиняється дія законів України, передбачаючи проведення референдумів, виборів народних депутатів, місцевих рад, президента України, а також дія законів, що стосуються організації та проведення таких референдумів та виборів" [109]. Такі обмеження впроваджуються для забезпечення безпеки та стабільності в періоди кризи та загрози національній безпеці.

Крім того, у зв'язку з масовими переміщеннями населення всередині країни та за її межами, українська держава стикається з проблемою визначення місцезнаходження своїх виборців. За низкою підрахунків, приблизно 6 мільйонів українців емігрували за кордон у пошуках безпечного притулку, тоді як 5 мільйонів змушені були переміститися до більш безпечних місць в межах самої України. Крім того, робота Державного реєстру виборців, що є основою для формування списків виборців на виборчих дільницях, з моменту початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року була призупинена і досі не відновлена. Усі ці обставини можуть призвести до неправомірного обмеження виборчих прав значної кількості громадян [31].

Більше того, громадська думка також здебільшого не схвалює проведення будь-яких виборчих процедур до завершення війни.

Наприклад, відповідно до опитування, проведеного “New Image Marketing Group” на замовлення Українського інституту майбутнього з 4 по 10 серпня 2023 року, показало, що 76% українців вважали за необхідне проведення президентських виборів після закінчення війни. Щодо парламентських виборів, таку ж думку поділяли 61% респондентів, а щодо місцевих виборів – 56% [30].

У цих обставинах не лише вибори не можуть бути проведені, але й питання повноцінного функціонування самого інституту виборчої демократії на час дії воєнного стану не є у фокусі уваги більшості громадян України, яких наразі турбує питання безпеки та власного виживання. Згідно з вище наведеним опитуванням, найбільше занепокоєння українців викликає продовження зростання цін, про що заявили 38% опитаних. Не менш важливими є питання зниження доходів або втрати джерел прибутку (36%), збільшення вартості комунальних послуг (30%), а також потенційного краху економіки (27%). Крім того, серед інших занепокоєнь респондентів є страх перед можливими блекаутами (30%), погіршенням фізичного (29%) та психічного здоров'я (24%), постійними обстрілами (28%) та ризиком ядерного удару чи ядерної війни (28%) або аварії на окупованій росіянами Запорізькій АЕС (27%) [30].

Отже, правовий режим воєнного стану передбачає заборону проведення загальнодержавних та місцевих виборів, а також всеукраїнських та місцевих референдумів, а реалії війни не сприяють формуванню гострого суспільного запиту щодо їх організації.

Разом із тим, необхідність розвитку та удосконалення культури виборчої демократії нікуди не зникає, адже вона є важливим компонентом забезпечення майбутньої легітимності та стабільності у державі. Навіть коли повноцінна реалізація виборчої демократії не можлива у звичайний спосіб, можна проводити цілеспрямовану діяльність, спрямовану на підготовку до майбутніх виборів після

завершення війни, що опосередковано впливає на зміцнення досліджуваної культури.

Оскільки строк повноважень Президента України, Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування, визначених Конституцією України, завершиться ще під час війни, закінчення дії режиму воєнного стану актуалізує проведення загальнодержавних та місцевих виборів. Ці вибори повинні відбуватися відповідно до міжнародних стандартів щодо демократичних виборів, а також інших принципів виборчої демократії. Лише за таких умов можна забезпечити суспільне сприйняття виборів, довіру до виборчого процесу, формування легітимних органів публічної влади, а також інших аспектів культури виборчої демократії.

Проте організація загальнодержавних виборів, які б відповідали демократичним стандартам, на всій території України може виявитися надзвичайно складним завданням, навіть після закінчення дії режиму воєнного стану. Дослідники (див., зокрема: [3; 5; 52; 34; 61; 63; 70; 80; 114] та ін.) вважають, що це зумовлено низкою чинників.

По-перше, масштабне у кількісному відношенні переміщення жителів із територій, які опинилися в зоні воєнних дій, під окупацією чи загрозою окупації, зокрема й за межі України, значна кількість жертв, зокрема й серед мирного населення, а також мобілізаційні процеси спричинили істотні зміни демографічної ситуації у державі. Починаючи з 24 лютого 2022 року, близько 11 мільйонів українців були змушені залишити терени України. Згідно з інформацією Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на лютий 2024 року в країнах ЄС було зареєстровано близько шести мільйонів українських біженців, а в усьому світі – 6,5 млн. [197]. Всі ці обставини чинять істотний вплив на достовірність відомостей Державного реєстру виборців: стан бази даних реєстру на 24 лютого 2022 року не відображає динамічної актуальної ситуації. Для виправлення цієї проблеми варто вжити низки комплексних заходів, що, безумовно, потребують законодавчого регулювання.

По-друге, значна частина території України, зокрема АР Крим та окремі райони Донецької та Луганської областей, вже тривалий час перебувають під російською окупацією. Варто зауважити, що Виборчий кодекс передбачає наявність окремих виборчих регіонів на територіях, що були повністю або значною мірою окуповані державою-агресором.

Так, Донецька та Луганська області визначені як окремі виборчі регіони, а Херсонська область, Автономна Республіка Крим включно з містом Севастополь, включені до виборчого регіону № 16.

Отож, у випадку, якщо Україна поверне повний контроль над цими територіями і там відбудуться вибори, існуюча система особливих виборчих округів суттєво не вплине на виборчий процес. Однак, у разі продовження окупації цих територій, використання такої системи під час повоєнних виборів може виявитися неможливим. Більше того, на окупованих територіях давно не існують ні українські органи влади, ні партії, ні медіа, а дані щодо виборців на цих територіях втратили свою актуальність. Частина населення змушена була відмовитись від українського громадянства та прийняти громадянство Росії, а деякі жителі стали колаборантами.

До того ж специфічні заходи, що приймає окупаційний режим для населення тимчасово окупованих територій, такі як примусова "паспортизація", також можуть створити ситуацію, коли деяким особам доведеться пройти верифікацію статусу виборця України. Як наслідок, це може вплинути на можливість таких осіб реалізувати як активне, так і пасивне виборче право [34].

Крім того, внаслідок активних бойових дій, деякі адміністративно-територіальні одиниці, зокрема ті, що є прифронтовими територіями, фактично припинили своє існування. Хоча ці одиниці юридично існують, насправді в них може бути повністю зруйнована відповідна інфраструктура, а численність виборців вкрай важко визначити. Подальше розширення зони бойових дій лише призведе до того, що перелік таких адміністративно-територіальних одиниць вже не обмежуватиметься лише територіальними громадами, а може охоплювати цілі

райони. За таких обставинах необхідно буде переглянути межі адміністративно-територіальних одиниць, включаючи райони, перед тим як формувати територіальні виборчі округи для проведення загальнодержавних повоєнних виборів. Також потрібно вирішити законодавчим шляхом питання щодо обмеження можливості бути обраними особам, які підозрюються у злочинах проти основ національної безпеки [34].

У зв'язку з вище окресленим, Н. Максименцева [63] має рацію, що це вкрай гостре питання вимагає вирішення через встановлення критеріїв «просіювання» таких кандидатів. Вона резонно зауважує, що Виборчий кодекс України повинен ясно встановити критерії, які враховують існуючі заборони та обмеження, що стосуються деяких політичних партій та окремих категорій громадян. До таких обмежень вона пропонує віднести:

а) членство кандидатів у партіях, діяльність яких заборонена згідно з законодавством, зокрема Законом від 03.05.2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» [95] та законопроектами № 9081-1 [113] від 07.03.2023 та № 9081 від 06.03.2023 [112];

б) класифікацію осіб як колаборантів, як це визначено в Законі № 2108-IX від 03.03.2022 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» [94];

в) зайняття кандидатами певних виборних або державних посад протягом періоду, встановленого законом.

Крім того, на сьогодні відсутні механізми для врегулювання вимог до проживання та території України кандидатів у депутати, які змушені були покинути територію України на час запровадження воєнного стану. Зняття таких суб'єктів з виборчого процесу через їх перебування за кордоном протягом цього періоду вочевидь варто розцінювати як непропорційне обмежити їх виборчих права [3, с. 76].

По-третє, підготовка до загальнодержавних виборів на територіях, що знаходяться в прифронтових зонах, що були деокуповані в 2022-2023 роках, або

тих, що знаходяться на невеликій відстані від кордону з державою-агресором стане надзвичайно складним випробуванням. На деяких із цих територій може взагалі бути відсутня будь-яка інфраструктура адміністрування виборів [34]. Тому проведення будь-яких післявоєнних виборів на цих територіях унеможливлене допоки усі загрози і ризики для проведення їх у відповідності до стандартів і принципів виборчої демократії не будуть усунені.

Доволі гострим питанням також стане організація та проведення місцевих виборів після завершення воєнного стану. Вимога проведення місцевих виборів на територіях, де діють військові адміністрації, залишається предметом активних дебатів через розбіжності між різними законами щодо припинення або призупинення повноважень голів місцевих громад і місцевих рад на час дії правового режиму воєнного стану.

Також виникають складнощі з юридичним закріпленням чіткого переліку підстав для проведення позачергових місцевих виборів, навіть у надзвичайних обставинах, таких як факт співпраці виборних посадових осіб місцевого самоврядування з державою-агресором. Є невирішеною проблемою і визначення конкретних строків призначення позачергових виборів після завершення воєнного стану, що не лише законодавчо не врегульовано, але і не враховує усіх складнощів післявоєнної реконструкції та особливостей організації та проведення голосування, особливо з урахування зменшення чисельності жителів у багатьох територіальних громадах [34].

Узагальнюючи вище зазначене, мусимо визнати, що проведення повоєнних виборів на всій території України може бути нездійсненною мрією, а в деяких регіонах їх взагалі доведеться відкласти на період, необхідний для усунення всіх обставин, що перешкоджають їх проведенню. Проте для цього потрібно мати чітку законодавчу основу, яка визначатиме критерії для визнання можливості чи неможливості проведення голосування або виборів, процедуру обліку цих обставин, механізми прийняття рішень про відкладення виборів, а також процедури перегляду цих рішень зі певною періодичністю.

У зв'язку з вище зазначеним, ми погоджуємось із Н. Максименцевою щодо наявності великої кількості викликів, які потребують обов'язкового реагування вирішення, для того щоб проведення виборів під час воєнного стану або після закінчення війни. На її думку, для забезпечення прав і свобод громадян у виборчому процесі, а також для розвитку демократичних виборчих традицій, слід дотримуватися наступних принципів:

- встановлення дати виборів має базуватися на об'єктивній оцінці ситуації в країні та вимогах законодавства і Конституції, а не на бажаннях зовнішніх чи внутрішніх політичних гравців;

- розробка чітких критеріїв безпеки для проведення виборів, аналіз регіонів на предмет відповідності цим критеріям, і заборона проведення виборів у разі неможливості нейтралізації існуючих загроз;

- забезпечення умов для голосування внутрішньо переміщеним особам та громадянам за кордоном, включаючи актуалізацію виборчих списків та спрощення процедур внесення змін до Державного реєстру виборців;

- ретельний аналіз потреби в обмеженнях прав кандидатів та уникнення використання таких обмежень як засобу політичної боротьби;

- впровадження електронних технологій з метою полегшення організаційних аспектів виборів, а не як заміну традиційного голосування електронним «опитуванням».

- потребує відновлення політичного життя та ефективності політичного плюралізму в цілому [63, с. 59, 61].

Ще одним суттєвим викликом для розвитку культури виборчої демократії під час та після завершення воєнного стану є відновлення організаційної та фінансової спроможності політичних партій. Діяльність останніх як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні істотно ускладнена та не може бути повноцінно відновлена одразу після завершення воєнного стану. Складнощі в діяльності партій та їх місцевих організацій пов'язані, передусім із:

– безпековими викликами, що зумовлені насамперед неможливістю функціонування політичних партій на окупованих територіях та територіях, де ведуться активні бойові дії;

– організаційними викликами, що випливають із складнощів структурування місцевих організацій політичних партій, не всі з яких адаптувалися навіть до нового адміністративно-територіального устрою з 2020 року, а зробити це повноцінно в умовах війни зовсім нереалістично;

– кадровими викликами, адже співробітники партійних офісів та партійні активісти навіть на територіях, де не ведуться бойові дії, навряд чи мають можливість займатися партійною роботою, багато з них мобілізовані або перебувають за межами України.

Гострими також є фінансові складнощі, адже фінансування діяльності політичних партій, безумовно, не є пріоритетним чи першочерговим в умовах війни. Це, очевидно, відобразиться на спроможності відповідних партійних структур [34].

Вагомою проблемою для функціонування політичних партій, що повстала з початком повномасштабної війни, є обмеження свободи інформації. Наразі інформаційна діяльність медіа та інших суб'єктів поширення інформації в умовах війни сконцентрована на забезпеченні першочергових потреб національної безпеки та оборони. Очевидно, за таких обставин доступ до інформаційних (комунікаційних) каналів для різних політичних партій та місцевих організацій є різним. Відновлення належних умов рівного (хоча б рівних можливостей) доступу до інформаційних ресурсів потребує значного часу. Адже, відповідно до міжнародних стандартів вибори не можуть бути визнані вільними, якщо не було відповідного середовища для вільного формування волі виборців.

Мають місце і низка істотних проблем із адмініструванням виборів, що потребуватимуть завчасного вирішення.

По-перше, важливо переглянути персональний склад працюючих на постійній основі ТВК та визначити можливість формування нових окружних та дільничних комісій. Тут не лише потрібно знайти достатню кількість фахівців, яких не вистачатиме у зв'язку з мобілізацією, загибеллю, від'їздом за кордон чи переміщенням в інші регіони країни, але й важливо, щоб політичні партії могли пропонувати відповідні кандидатури.

По-друге, може виникнути проблема утворення нових виборчих дільниць та, відповідно, зміна меж виборчих округів, що є проблемою для організації місцевих виборів через значні зміни щодо численності виборців, що перебуватимуть на той момент на відповідних територіях.

По-третє, надзвичайно складним питанням є матеріально-технічне забезпечення організації та проведення виборів, особливо на територіях, які постраждали від активних бойових дій. Це стосується не лише визначення приміщень для роботи виборчих комісій і місць для голосування, але й забезпечення належного рівня фінансового забезпечення адміністрування виборів [34].

Нарешті, потребуватимуть кроки із належного забезпечення безпеки виборів та виборчого процесу, що вимагатимуть врахування і законодавчого вирішення низки питань.

По-перше, вирішення питань пропорційного обмеження активного і пасивного виборчого права для осіб, участь у виборах яких загрожуватиме національній безпеці та обороні.

По-друге, створення безпекових умов (припинення бойових дій, розмінування), коли не тільки сам процес голосування, підрахунку голосів і встановлення результатів виборів будуть безпечними, але й, що не менш важливо, всі виборчі процедури та активності кандидатів (насамперед агітація) зможуть відбуватися в безпечному середовищі.

По-третє, вкрай важливо розробити та оперативно імплементувати ефективні інструменти протидії ворожій пропаганді, різним формам маніпуляції

свідомістю виборців (поширення фейкових новин, дезінформація тощо), зловживання сучасними цифровими інструментами комунікації тощо [34].

У зв'язку з цим, видається доцільним скористатися процедурою, встановленою ще у 2014 році, про яку ми згадували вище у п.п. 2.4. Йдеться про те, що військово-цивільні адміністрації мали обов'язок надавати ЦВК висновки про стан безпеки та здатність проводити вибори на конкретних територіях. Центрвиборчком, отримавши такі висновки, розглядала можливість і доцільність проведення виборів у відповідних місцях (див. п. 1 ч. 3 статті 4 Закону України від 03.02.2015 року № 141-VIII «Про військово-цивільні адміністрації» [91]). Єдино, що варто змінити в цьому механізмі, це те, що висновки про наявність/відсутність загроз та небезпек має спочатку погодити Рада національної безпеки та оборони України. І вже на основі цього ЦВК прийматиме кінцеве рішення про проведення чи не проведення виборів на такій території.

Також важливо законодавчо визначити критерії оцінки рівнів небезпеки та їх вплив на проведення виборів, забезпечуючи прозорість, підзвітність та послідовність у цьому процесі. Встановлення чітких критеріїв для оцінки територіальних громад на предмет перешкод у проведенні виборів дозволить ЦВК приймати обґрунтовані рішення про заборону або дозвіл виборів на певних територіях [63, с. 59].

Отже, без належного законодавчого і організаційного реагування системи публічного управління на всі ці виклики, що стосуються підготовки, призначення, організації та проведення повоєнних демократичних виборів в Україні відповідно до принципів виборчої демократії буде неможливим. Без цього неможливо і забезпечити подальший розвиток власне культури виборчої демократії у повоєнній Україні.

3.2. Концепція розвитку культури виборчої демократії в умовах повоєнної ревіталізації України

На основі проведеного аналізу нами розроблена Концепція розвитку культури виборчої демократії в Україні в умовах повоєнної ревіталізації (далі – Концепція). Враховуючи унікальний контекст та виклики України, вкрай складно передбачити конкретні часові проміжки реалізації визначених і ній заходів. Водночас розробка такої Концепція є важливою для розуміння та підтримки демократичного розвитку України та може служити прикладом для інших країн, які також стикаються зі схожими завданнями та перетвореннями.

Вона містить кілька ключових напрямів, які сприятимуть формуванню стійкої та сильної виборчої демократії та забезпечуватимуть розвиток її культури в умовах повоєнної ревіталізації, а саме:

Напрямок реалізації: Відновлення інституцій демократії

Мета: відновлення та реформування інституцій демократії, гарантування відновлення роботи демократичних стандартів виборчого процесу, як ключового елементу розвитку культури виборчої демократії в Україні в умовах повоєнної ревіталізації.

А. Приведення національного законодавства у відповідність із сучасними демократичними стандартами та нормами, а також забезпечення прозорості та об'єктивності виборчого процесу.

Заходи реалізації:

✓ Перегляд законодавства: перший крок полягає у рецензії та аналізі існуючого законодавства щодо виборчого процесу. Експертні комісії та робочі групи можуть бути створені для оцінки поточних законів і виявлення прогалин або проблем, які потребують змін.

✓ Розробка та обговорення законопроектів: на основі результатів рецензії можуть бути розроблені нові законопроекти або внесені поправки до існуючого законодавства. Публічні консультації, дискусії та обговорення зі

стороною громадян, політичних партій та експертів мають бути обов'язковим для забезпечення відкритості та широкої підтримки законодавчих змін.

✓ Підготовка та ухвалення законів: після розробки законопроектів і обговорення їх з громадськістю та стейкхолдерами, закони можуть бути підготовлені до розгляду та голосування в парламенті. Процедура ухвалення законів повинна бути прозорою та демократичною.

✓ Імплементация та освіта: після ухвалення законів, вони повинні бути впроваджені у практику. Це включає в себе підготовку нового складу виборчих комісій, освіти громадян щодо нових правил та процедур, а також створення необхідної інфраструктури для проведення виборів.

✓ Моніторинг і оцінка: після впровадження нового законодавства, важливо проводити моніторинг виборчих процесів та оцінку їхньої ефективності. Незалежні спостерігачі, громадські організації та міжнародні партнери можуть брати участь у цьому процесі.

✓ Внесення змін при необхідності: якщо після впровадження нових законів виявляються проблеми або несправедливості, то можуть бути внесені коригуючі поправки або реформи. Зміни повинні враховувати досвід та рекомендації з метою подальшого поліпшення виборчого процесу.

Очікувані результати: підвищення ефективності правових норм, що регулюють виборчий процес в Україні та забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів.

В. Створення незалежної виборчої комісії. Незалежна виборча комісія (НВК) відіграє критичну роль у забезпеченні чесності та прозорості виборів. Ось докладніші деталі щодо створення та функціонування НВК:

✓ Створення НВК: НВК повинна бути створена на законодавчому рівні через ухвалення відповідного закону або положення, яке чітко визначає її статус, склад та завдання. Членів НВК може бути призначено або обрано, але важливо, щоб вони були незалежними від впливу політичних партій чи уряду;

✓ **Склад НВК:** НВК може включати представників різних політичних партій та громадських організацій, а також незалежних експертів. Важливо забезпечити рівновагу та об'єктивність складу комісії;

✓ **Функції та завдання НВК:** НВК повинна мати широкий спектр завдань, включаючи організацію та проведення виборів, визначення виборчих округів, реєстрацію кандидатів, підрахунок голосів, контроль за дотриманням виборчих правил та забезпечення відкритості виборчого процесу;

✓ **Незалежність і недоторканість:** члени НВК повинні бути незалежними від зовнішніх тиску та впливу. Їхні повноваження повинні бути захищені законом, а їхні рішення повинні бути недоторканими;

✓ **Відкритість і прозорість:** НВК повинна діяти відкрито та прозоро. Інформація про роботу комісії, включаючи засідання, рішення та результати голосування, повинна бути доступною для громадськості та представників політичних партій;

✓ **Забезпечення безпеки виборчого процесу:** НВК повинна здійснювати нагляд за виборами та бути готовою реагувати на можливі порушення чи інциденти, що можуть вплинути на чесність та легітимність виборів.

Заходи реалізації:

✓ **Створення структури та процедур:** розробити внутрішню структуру та процедури роботи комісії, включаючи порядок проведення засідань, прийняття рішень та взаємодію з іншими виборчими органами.

✓ **Фінансування та ресурси:** забезпечити достатні ресурси для роботи комісії, включаючи фінансування для організації та проведення виборів, навчання членів комісії та забезпечення їхньої незалежності.

✓ **Нагляд і контроль:** забезпечити належний державний нагляд та контроль за діяльністю комісії. Це може включати механізми звітування перед парламентом або іншими контролюючими органами.

- ✓ Підготовка та освіта: навчання членів комісії та співробітників щодо їхніх обов'язків та стандартів демократичних виборів.
- ✓ Залучення громадянського суспільства: забезпечити активну участь громадських організацій у формуванні та роботі комісії. Громадський контроль та участь можуть забезпечити більшу відкритість та незалежність.
- ✓ Залучення міжнародної підтримки: отримати підтримку та поради від міжнародних організацій та держав, які мають досвід у створенні незалежних виборчих комісій.

Очікувані результати: створення незалежної від політичних впливів виборчої комісії в Україні та забезпечити її ефективну роботу в організації та проведенні демократичних виборів.

С. Реформа медіа: в процесі формування культури виборчої демократії в Україні цей крок є важливим елементом забезпечення чесних та прозорих виборчих процесів.

Обґрунтування:

Не зважаючи на всі дійсно позитивні новації, що вносить Закон України “Про медіа” [106] у те, щоб підвищити прозорість виборчого процесу (див. п.п. 2.3), він, зокрема не визначає період, коли виборча реклама починає вважатися передвиборчою агітацією, чи то за рік до старту виборчого процесу чи після. Адже поширеною практикою є та, що партії та кандидати у народні депутати та депутати місцевих рад із великими виборчими фондами і джерелами фінансування зазвичай активно готуються до виборів як раз за рік чи більше до законодавчо встановленого старту електорального процесу. Тобто у Законі відсутня конкретика щодо того, коли саме виборча реклама є незаконною. Ще однією важливою проблемою, пов’язаною із виборчою агітацією, особливо під час місцевих виборів, яку Закон України “Про медіа” [106] оминає увагу, є нерівний доступ учасників виборчого процесу до носіїв реклами. Усі ці, та інші, моменти має бути виправлені відповідно до нижче зазначених заходів.

Крім того, особливий наголос в контексті реалізації цього напрямку варто зробити на ключовій ролі у політичному процесі в сучасних демократичних державах соціальних медіа та інших онлайн-платформ для публікації інформації, оскільки:

- дозволяють політичним партіям та кандидатам створювати свої сторінки та профілі для спілкування з виборцям, що надає можливість цим суб'єктам електорально процесу представляти свою ідеї та програми, а також відповідати на запитання та збирати відгуки від громадян;

- допомагають політичним партіям та кандидатам мобілізувати виборців для участі у публічних заходах у рамках виборчої кампанії, ефективно здійснювати передвиборчу агітацію та інше;

- є важливими засобами для поширення інформації про виборчі кампанії, публічні події та питання, що стосуються виборчого процесу;

- створюють зручне місце для публічного діалогу і обговорення політичних питань. Громадяни можуть висловлювати свої погляди, коментувати новини та взаємодіяти з іншими учасниками виборчого процесу;

- надають можливість політичним аналітикам та дослідникам аналізувати громадську думку на основі великої кількості даних, які генерують користувачі. Це може бути важливим для прогнозування результатів виборів та визначення настроїв громадськості [47].

У цілому, соціальні медіа стали невід'ємною частиною сучасної політичної культури та впливають на рішення громадян та розвиток демократичних процесів.

Заходи реалізації:

- ✓ Формування незалежної агенції, яка б відповідала за регулювання медіа та вирішення конфліктів. Цей орган повинен бути незалежним від політичних впливів і забезпечувати відкритий доступ до інформації про їхню діяльність.

✓ Забезпечення фінансової стабільності для незалежних медіа через різноманітні механізми, включаючи державну та приватну підтримку, гранти для незалежних медіа та інші фінансові інструменти.

✓ Проведення освітніх кампаній для громадян та журналістів щодо етичних стандартів, об'єктивності та важливості незалежних медіа в демократичному суспільстві.

✓ Заборона надмірної концентрації власності медіа в руках обмеженого числа осіб або організацій, щоб запобігти впливу на інформаційний простір.

✓ Забезпечення безпеки та правового захисту журналістів, які розслідують корупційні справи або викривають порушення виборчих стандартів.

✓ Залучення допомоги від міжнародних організацій та держав, які сприяють розвитку свободи преси та незалежних медіа.

Очікувані результати: удосконалення державного регулювання ролі медіа у виборчому процесі як таких, що надають об'єктивну інформацію про виборчі кампанії та кандидатів, тим самим сприяючи формуванню культури виборчої демократії в Україні.

D. Освіта і обізнаність громадян: підвищення освіти і обізнаності громадян як чинників формування культури виборчої демократії в Україні.

Заходи реалізації:

✓ Включення предмету громадянської освіти до навчальних програм шкіл, де учням надаються знання про політичні інституції, права та обов'язки громадян, а також важливість участі в виборчих процесах.

✓ Проведення масових освітніх кампаній на різних рівнях, спрямованих на підвищення обізнаності громадян щодо виборчих правил, процедур голосування та важливості їхньої участі.

✓ Створення онлайн-ресурсів, де громадяни можуть знайти інформацію про виборчий процес, кандидатів і партії, а також інструкції щодо голосування.

- ✓ Організація публічних лекцій, семінарів і дискусій, на яких експерти можуть пояснити громадянам важливі аспекти виборчого процесу.
- ✓ Розробка спеціальних освітніх програм для молоді, спрямованих на виховання активних громадян, які розуміють важливість участі в виборчих процесах.
- ✓ Спонсорство громадських ініціатив та проєктів, які сприяють участі громадян в політичному житті.
- ✓ Підтримка журналістської етики та професійного розвитку журналістів, які грають важливу роль у відображенні виборчих процесів.

Очікувані результати: підвищення рівня освіти та свідомості громадян, що, в свою чергу, сприятиме формуванню культури виборчої демократії в Україні.

Напрямок реалізації: Громадянська активність і участь.

Мета: активізація громадянської участі у виборчому процесі та розбудова культури активної громадянської участі.

Напрями реалізації:

А. Громадянські організації грають важливу роль у формуванні культури виборчої демократії в Україні. Для підтримки та розвитку цих організацій та підвищення їхньої ролі у виборчому процесі, можна впровадити наступні заходи.

Заходи реалізації:

- ✓ Фінансова підтримка: надання громадським організаціям фінансової підтримки для здійснення нагляду за виборами, організації освітніх заходів та ініціатив, спрямованих на підвищення громадянської участі.
- ✓ Технічна підтримка: надання громадським організаціям доступу до необхідних технічних ресурсів для моніторингу та аналізу виборів, а також для комунікації з громадянами через онлайн-платформи.
- ✓ Навчання та підвищення кваліфікації: організація навчальних курсів, семінарів та тренінгів для активістів громадських організацій з питань нагляду за виборами та сприяння громадянській участі.

✓ Інформаційна підтримка: забезпечення громадських організацій інформацією та аналітичними матеріалами щодо виборів, політичних партій, кандидатів та інших аспектів виборчого процесу.

✓ Співпраця з урядом та місцевими органами влади: забезпечення діалогу та співпраці між громадськими організаціями, урядовими органами та місцевими владами для вдосконалення виборчої системи та забезпечення чесності виборів.

✓ Моніторинг і звітність: організація моніторингу виборів та публікація незалежних звітів про їхній хід і результати, що сприяє прозорості та відкритості виборчого процесу.

✓ Підтримка громадських ініціатив: сприяння та підтримка громадських ініціатив, спрямованих на покращення виборчої системи та відстоювання прав громадян.

Очікувані результати: підвищення активності та ефективності громадських організацій в процесі формування культури виборчої демократії в Україні.

В. Впровадження технологій електронної участі є ключовим аспектом формування культури виборчої демократії в Україні.

Обґрунтування:

Електронні голосування є однією з ключових технологій виборчої демократії, яка перетворює традиційний процес голосування, заснований на фізичному присутності громадян у виборчих дільницях, у більш сучасний і ефективний спосіб вираження волі громадян [20; 118]. У неї є багато переваг, серед яких відзначимо:

- зручність та доступність: електронні голосування роблять процес голосування більш зручним та доступним. Громадяни можуть голосувати з будь-якого місця, де є доступ до Інтернету, що полегшує участь для тих, хто не може відвідати виборчі дільниці фізично, наприклад, через віддаленість або обмеження у рухових можливостях;

- зменшення можливості шахрайства: електронні системи голосування можуть бути забезпечені більш ефективними механізмами безпеки, такими як шифрування та аутентифікація. Це допомагає зменшити ризик фальсифікації голосів та інших видів виборчого шахрайства;

- швидкість та точність: електронні голосування можуть бути оброблені швидше та точніше, що дозволяє публікувати результати швидше після закінчення голосування. Це сприяє більш швидкій інформації про результати виборів;

- підвищення участі: електронні голосування можуть підвищити рівень участі громадян у виборах, оскільки вони роблять процес голосування менш складним та більш доступним, особливо для молоді та людей із важкодоступними місцями проживання.

- забезпечення конфіденційності: електронні системи голосування можуть бути розроблені так, щоб забезпечувати конфіденційність голосів громадян, допомагаючи запобігти будь-якій можливості розкриття особистої інформації чи впливу на виборчий процес [18; 44; 47].

Проте, слід відзначити, що електронні голосування також стикаються з певними викликами та загрозами, що, до речі, породило певний скептицизм у багатьох розвинених демократичних державах. Передусім це, проблема забезпечення безпеки насамперед серверів, де ведеться підрахунок голосів, а не комп'ютерів чи смартфонів виборців, з яких вони голосують. Також вкрай складно забезпечити технічні можливості для перевірки достовірності результатів електронного голосування

Наприклад, така невелика за площею держава як Естонія, яка, до речі, успішно впровадила систему електронного голосування на основі мережі Інтернет, тим не менш витратила досить багато часу на перевірку такої системи перед запуском. Тому, очевидно, що впроваджуючи у перспективі таку систему в Україні, вона точно не має базуватися на додатку "Дія", який не спроможний відображати загальну думку населення, хоча б тому, що далеко не кожний

громадянин користуються ним. Такий підхід точно може підірвати довіру до системи електронного голосування.

Тому при впровадженні електронної системи голосування необхідно забезпечити надійний захист від можливих загроз та дотримання стандартів безпеки, що дозволить підвищити та довіру до цієї технології.

Отож, у рамках Концепції заходи з розвитку технологій електронної участі мають бути спрямовані на забезпечення більшої доступності та зручності для громадян у вираженні своєї політичної волі у виборчому процесі та безпосередньо під час голосування.

Заходи реалізації:

✓ Електронне голосування: впровадження системи електронного голосування, яка дозволяє громадянам голосувати віддалено через Інтернет або спеціальні термінали або спеціальні ідентифікаційні електронні картки.

✓ Освітні програми: проведення навчальних курсів та тренінгів для громадян щодо користування електронними інструментами участі, а також створення інформаційних ресурсів та посібників.

✓ Захист персональних даних та кібербезпека: посилення рівня захисту персональних даних громадян, а також впровадження заходів з кібербезпеки для запобігання можливим кібератакам на електронні системи участі.

✓ Моніторинг та оцінка ефективності: запровадження національної оцінки ефективності електронної участі з метою вдосконалення системи та врахування потреб громадян.

Очікувані результати: забезпечення більшої відкритості, прозорості та доступності політичного процесу для громадян, сприяючи активній участі та розвитку культури виборчої демократії в Україні.

С. Залучення молоді має стати важливим аспектом розвитку культури виборчої демократії в Україні. Молодь є майбутнім громадянського суспільства та політичного процесу, тому її активна участь і освіта є критичними для зміцнення виборчої демократії та її культури.

Заходи реалізації:

✓ Шкільна освіта: розробка та впровадження спеціальних уроків з громадянської освіти та політичної грамотності в шкільній програмі. Це допоможе молоді зрозуміти основні принципи демократії, права та обов'язки громадян.

✓ Університетська освіта: розширення курсів та програм громадянської освіти на університетському рівні. Студенти можуть брати участь у симуляціях виборчих процесів та політичних дебатах.

✓ Молодіжні організації та ініціативи: підтримка та фінансування молодіжних організацій та ініціатив, спрямованих на залучення молоді до політичної активності та громадянської участі. Молодь може організовувати форуми, семінари та інші події для обговорення питань громадянського суспільства та політики.

✓ Молодіжні палати: створення молодіжних палат на рівні місцевих рад, які б включали молодих представників у виборчі та приймальні органи. Це допоможе молоді набувати досвід участі в політичних процесах.

✓ Інформаційні кампанії: проведення інформаційних кампаній серед молоді щодо важливості їхньої участі в виборах та впливу на прийняття рішень.

✓ Молодіжні голосування: організація молодіжних голосувань або молодіжних паралельних виборів, що дозволить молоді відчувати важливість їхнього голосу.

Очікувані результати: посилення залучення молоді до виборчого процесу підвищення загальної обізнаності щодо участі громадянському суспільства у розвитку культури виборчої демократії в Україні.

Напрямок реалізації: Контроль і прозорість

Мета: створення системи контролю та прозорості виборчого процесу для запобігання корупції та впровадження виборчого обліку.

А. Антикорупційні заходи грають важливу роль у формуванні культури виборчої демократії в Україні. Боротьба з корупцією та забезпечення чесності

виборчого процесу є невід'ємною частиною зміцнення демократичних інститутів.

Заходи реалізації:

✓ Посилення прозорості фінансування виборчих кампаній: надання публічного доступу до інформації про джерела та обсяги фінансування виборчих кампаній.

✓ Посилення громадського контролю за виборчим процесом: підвищення рівня моніторингу та спостереження за виборами.

✓ Антикорупційна освіта: включення питань антикорупційної освіти у шкільні та університетські програми. Збільшення свідомості громадян про негативний вплив корупції на вибори та суспільство загалом.

✓ Посилення кримінальної відповідальності: запровадження суворих каральних санкцій для осіб, які допускають корупційні дії у виборчих процесах. Заохочення поваги до закону та ангажування у виборчому процесі з дотриманням закону.

✓ Посилення міжнародної співпраці: Співпраця з міжнародними організаціями та іншими країнами для обміну досвідом та підтримки антикорупційних заходів.

Очікувані результати: забезпечення чесності виборчого процесу в Україні, що є важливим для формування культури виборчої демократії в умовах повоєнної ревіталізації.

Б. Електронний моніторинг виборів: посилення технічних спроможностей спостереження та аналізу виборів на різних етапах виборчого циклу.

Заходи реалізації:

✓ Електронний моніторинг голосування: широке провадження електронних систем для фіксації результатів голосування. Це може включати в себе використання електронних машин для голосування та онлайн-систем для збору результатів голосування. Такий підхід допоможе зменшити можливість шахрайства та підвищить надійність результатів.

✓ Веб-платформи для звітності: створення централізованої онлайн-платформ, на яких громадяни та спостерігачі можуть реєструвати та повідомляти про можливі порушення під час виборів.

✓ Використання технічних засобів для моніторингу використання відеоспостереження та дронів для фіксації подій на виборчих дільницях. Це може слугувати додатковим джерелом інформації для моніторингу.

✓ Аналіз виборчих даних: використання просунутих ШІ-програм для обробки та аналізу виборчих даних. Це допоможе виявити незвичайні або сумнівні патерни у голосуванні.

Обґрунтування:

Електронний моніторинг виборів також розглядається у державах з розвиненою виборчою демократією як важливим інструмент для забезпечення чесності, прозорості та відкритості виборчих процесів. Цей процес включає в себе використання технологій та програмних засобів для спостереження за всіма етапами виборів та виявлення можливих порушень, зокрема:

- спостереження за голосуванням: електронний моніторинг дозволяє спостерігачам в реальному часі відстежувати голосування на виборчих дільницях. Вони можуть використовувати спеціальні програми та додатки для реєстрації голосів, відмов та інших подій на дільницях;

- збір та аналіз даних: електронний моніторинг дозволяє автоматично збирати та аналізувати дані з різних джерел, включаючи дані про явку виборців, результати голосування, інциденти та порушення;

- виявлення порушень: спостереження за виборами за допомогою технологій дозволяє виявляти можливі порушення, такі як підробка голосів, купівля голосів, тиску на виборців чи інші недоліки у виборчому процесі;

- публічна доступність і прозорість: однією з ключових переваг електронного моніторингу є можливість публічної доступності даних та результатів спостереження. Це сприяє відкритості та прозорості виборчих

процесів та дозволяє громадянам та громадським організаціям бути активними учасниками спостереження;

- запобігання шахрайству: електронний моніторинг може викривати спроби шахрайства та маніпуляцій у виборчих процесах, що сприяє збереженню чесності та легітимності виборів;

- покращення виборчого процесу: за допомогою аналізу даних, отриманих під час електронного моніторингу, можна вдосконалювати виборчий процес, виявляти слабкі місця та пропонувати рекомендації для покращення [18; 44; 47].

В цілому, електронний моніторинг виборів є важливим інструментом для забезпечення чесних та демократичних виборів. Він допомагає зберігати довіру громадян до виборчого процесу та сприяє зміцненню демократії.

Очікувані результати: посилення за допомогою технологій моніторингових спроможностей незалежних спостерігачів за виборчим процесом в Україні.

В. Використання відкритих даних: забезпеченні прозорості та обліку діяльності публічної влади у сфері виборчих відносин.

Обґрунтування:

Відновлення повного доступу до публічних реєстрів має стати однією з перших кроків уряду після закінчення війни [51; 52]. Публічно доступна інформація про діяльність уряду, владних органів, виборчих процесів та інших аспектів суспільного життя, яка розміщується в інтернеті або інших відкритих ресурсах з метою забезпечення прозорості та доступності для громадян є ключовим компонентом виборчої демократії у демократичному світі. Відкриті дані дозволяють громадянам легко отримувати доступ до інформації про різні сфери діяльності уряду та виборчих процесів, включати інформацію про бюджет, видатки, законопроекти, результати виборів, звіти обраних представників та багато іншого.

Заходи реалізації:

✓ Відновлення публікації відкритих фінансових даних: забезпечення доступу до фінансових звітів політичних партій, кандидатів та обранців. Це допоможе відстежити джерела фінансування виборчих кампаній та виявити можливі корупційні схеми.

✓ Відновлення відкритих даних про виборчий процес: публікація інформації про реєстрацію виборців, розташування виборчих дільниць, результати голосування та інші відомості про вибори.

✓ Доступ до електронних реєстрів виборців: впровадження електронних систем реєстрації виборців, які дозволять громадянам перевіряти та оновлювати свої дані в електронному режимі.

✓ Відкрита статистика та аналітика: забезпечення доступу до відкритої статистики та аналітики, яка дозволяє громадянам та дослідникам аналізувати та спостерігати за різними аспектами виборчої діяльності.

Очікувані результати: збільшення прозорості виборчого процесу, що є важливо для забезпечення чесності та легітимності виборів в Україні.

Отже, Концепція розвитку культури виборчої демократії сприятиме наступному:

1. Впровадження сучасних стандартів та реформування виборчого законодавства допоможе забезпечити чесність та прозорість виборчих процесів. Громадяни будуть мати впевненість, що їхні голоси враховуються належним чином.

2. Продовження регламентації ролі медів у виборчому процесі та забезпечення їхньої незалежності дозволять громадянам отримувати об'єктивну та відкриту інформацію про кандидатів та виборчі кампанії.

3. Освітні кампанії та ініціативи підвищать свідомість громадян про їхні права та обов'язки у виборчому процесі. Громадяни будуть більш інформованими та готовими брати участь у голосуванні.

4. Залучення громадян до політичного процесу та підтримка громадських об'єднань сприяють активній участі громадян у виборчих процесах.

5. Впровадження технологій електронної участі та публікація відкритих даних роблять виборчий процес більш доступним та прозорим для громадян.

6. Залучення молоді до політичного життя сприяє формуванню активних та свідомих громадян майбутнього.

7. Антикорупційні реформи та контроль за фінансуванням виборчих кампаній сприяють запобіганню корупції у виборчих процесах.

8. Використання технологій для спостереження за виборами та участь громадських організацій у нагляді за виборами забезпечують чесність та прозорість виборчих процесів.

Ефективність реалізації визначених у Концепції заходів може бути виміряна наступними індикаторами:

1. Якість та прозорість виборчого процесу: покращення у якості та прозорості проведення виборів можна виміряти кількістю жалоб на виборчі порушення, рівнем задоволеності виборців, а також ступенем відкритості та доступності інформації про вибори.

2. Рівень участі громадян: збільшення участі громадян у виборчому процесі. Цей індикатор включає в себе як рівень голосування, так і активну участь громадян у громадських обговореннях та акціях.

3. Зростання громадянської освіти та свідомості: за допомогою освітніх програм та ініціатив можна виміряти зростання рівня свідомості громадян про виборчий процес та їхніх прав та обов'язків.

4. Зменшення рівня корупції: впроваджені заходи щодо протидії запобіганню та протидії корупції у виборчій системі можуть бути виміряні кількісними показниками корупційних випадків, а також рівнем довіри громадян до виборчого процесу.

5. Доступність інформації та медійна свобода: покращення доступності інформації про вибори та забезпечення медійної свободи можуть бути виміряні за допомогою індексів свободи медіа та інших аналогічних показників.

6. Залучення молоді та інших вразливих груп: важливо відслідковувати залучення молоді та інших вразливих груп громадян до виборчого процесу.

7. Міжнародні рейтинги та оцінки: оцінки та рейтинги від міжнародних організацій, таких як Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), можуть також служити індикаторами ефективності.

8. Зниження політичної напруженості та конфліктів: міра зменшення політичної напруженості та конфліктів у суспільстві також може вказувати на результативність реалізації заходів Концепції.

9. Забезпечення прав і свобод громадян: подолання порушень прав і свобод громадян у виборчому процесі є важливим показником.

Обрахунок кількісних та якісних показників може бути важливим для оцінки ефективності реалізації заходів Концепції. Нижче наведено приклади таких показників:

- Кількісні показники:

Участь виборців: рівень участі виборців у виборчих процесах, вимірний у відсотках.

Зменшення корупції: кількість корупційних випадків, пов'язаних із виборчим процесом.

Залучення молоді та вразливих груп: кількість молоді та інших вразливих груп громадян, які беруть участь у виборчому процесі.

Зростання громадянської освіти: кількість освітніх програм та заходів, проведених для підвищення свідомості громадян.

Зменшення політичної напруженості: кількість політичних конфліктів та напруженості у суспільстві.

Міжнародні рейтинги та оцінки: позиція України в міжнародних рейтингах та оцінках щодо демократії та виборчого процесу.

- Якісні показники:

Якість виборчого процесу: оцінка професійної спроможності виборчої комісії, відсутність виборчих фальсифікацій, проведення чесних виборів.

Громадянська свідомість: оцінка рівня громадянської свідомості та активності.

Забезпечення прав і свобод громадян: забезпечення прав і свобод громадян у виборчому процесі.

Сприяння громадянського суспільства: вплив на розвиток громадянських організацій та їхню роль у виборчому процесі.

Ці показники слід вимірювати на регулярній основі, щоб відслідковувати ефективність визначених у Концепції заходів на формування культури виборчої демократії в Україні.

Розроблена Концепція розвитку культури виборчої демократії в Україні в умовах повоєнної ревіталізації спрямована на побудову сильної та стійкої демократичної системи, яка забезпечує права та свободи громадян та забезпечує чесність та прозорість виборчих процесів. Вона передбачає комплекс заходів, спрямованих на поліпшення виборчого процесу, залучення громадян до політичної участі, зменшення корупції та підвищення рівня громадянської свідомості. Крім того, кроки з вдосконалення виборчої системи, впровадження нових технологій, таких як електронне голосування, реформування виборчого законодавства, розширення інституційної спроможності інститутів громадянського суспільства також сприятимуть розвитку культури виборчої демократії в Україні у повоєнну добу.

Висновки до розділу 3

1. Визначені основні виклики та проблеми, що впливають на розвиток культури виборчої демократії під час дії правового режиму воєнного стану:

– технічна неможливість провести загальнодержавні і місцеві вибори відповідно до принципів виборчої демократії на всій території України, що зумовлена: складністю забезпечення належного рівня безпеки як виборчого процесу, так і голосування; значним навантаженням на систему

адмініструванням виборів (перерозподіл округів, кадровий голод та інші аспекти формування тимчасових виборчих комісій, оновлення реєстрів виборців та інші обставини, які виключають проведення виборів);

- відсутність правової бази, яка б окреслювала причини для встановлення неможливості здійснення голосування та організації виборчого процесу, механізм їх документальної фіксації, методику ініціювання та затвердження рішень про скасування/непроведення виборів, а також процедуру регулярного перегляду таких рішень;

- відсутність суспільного запиту на проведення виборів: громадян наразі турбують питання безпеки та власного виживання;

- обмеження свободи інформації в державі: закриття Державного реєстру виборців та інші обмеження об'єктивно не дозволяють здійснювати громадський контроль виборчого процесу;

- суттєве зниження організаційної та фінансової спроможності політичних партій, особливо місцевих, діяльність останніх не може бути повноцінно відновлена навіть одразу після завершення воєнного стану.

Обґрунтовано, що без належного законодавчого реагування на зазначені виклики та вжиття комплексу публічно-управлінських заходів підготовчого характеру буде неможливо забезпечити проведення вільних і демократичних виборів відповідно до принципів виборчої демократії, навіть після закінчення дії воєнного стану. Без цього не можливо і забезпечити подальший розвиток культури виборчої демократії в Україні.

2. Розроблена Концепція розвитку культури виборчої демократії в Україні в умовах повоєнної ревіталізації. Її заходи можуть бути реалізовані у рамках наступних ключових напрямках, а саме:

Відновлення інституцій виборчої демократії, заходи якого спрямовані на широкий процес відновлення та реформування відповідних інституцій після закінчення війни та встановлення миру в Україні;

Посилення громадянської активності і участі, заходи якого спрямовані на побудову культури активної громадянської участі;

Контроль і прозорість, заходи якого спрямовані на вдосконалення системи державного і громадського контролю та прозорості виборчого процесу з метою запобігання політичній корупції та широкого впровадження систем електронного моніторингу на ходом голосування;

Обґрунтовано, що запропонована Концепція сприятиме наступному:

- впровадженню сучасних міжнародних правових стандартів у виборче законодавство;
- підвищенню ролі соціальних медіа у виборчому процесі та забезпечення їхньої прозорості та незалежності від політичних і фінансових впливів, що дозволить громадянам отримувати об'єктивну та відкриту інформацію про кандидатів та виборчу кампанію;
- активізації освітніх кампаній та ініціатив щодо підвищення правової та політичної культури громадян у сфері виборчих відносин;
- більшому залученню інститутів громадянського суспільства до моніторингу виборчого процесу;
- впровадженню нових технологій електронної участі у виборах (електронне голосування, електронний моніторинг виборів та ін.);
- відновленню інформаційної відкритості органів публічного адміністрування виборів та державних систем даних;
- більш активному залученню молоді до політичного життя;
- підвищенню прозорості фінансування виборчих кампаній.

ВИСНОВКИ

У роботі вирішено актуальну наукову проблему теорії та практики публічного управління та адміністрування, що полягає у визначенні особливостей формування та розвитку культури виборчої демократії України, а також теоретико-методологічному обґрунтуванні відповідної концепції її розвитку в умовах повоєнної ревіталізації. За результатами проведеного дисертаційного дослідження було зроблено наступні висновки.

1. Визначено сутність та принципи виборчої демократії та її культури в теорії публічного управління. На основі аналізу дослідницьких підходів теорії демократії, публічного управління та адміністрування визначено сутнісний зміст поняття культури виборчої демократії у публічному адмініструванні, а саме: це сукупність соціальних, політичних, електоральних та інших відносин суб'єктів виборчого процесу, що відображає загальний рівень політичної культури суспільства, й, яка визначається якістю адміністрування виборчого процесу органами публічної влади, у тому числі рівнем їх відповідальності за правову регламентацію та організацію виборчих процедур, забезпечення гарантій вільної і безперешкодної участі громадян у виборчому процесі, а також наявністю дієвих механізмів громадського контролю з боку інститутів громадянського суспільства, що забезпечують прозорість і чесність проведення виборів.

Визначені принципи виборчої демократії та їх ролі у формуванні її культури. Як такі розглядаються: всезагальність і рівність виборчого права; вільні та справедливі вибори; таємність голосування; періодичність виборів; плюралізм та багатопартійність; прозорість та підзвітність; законність та незалежність виборчих органів; доступність та інформованість. Показано, що формування культури виборчої демократії на відповідних принципах може відбуватися тільки за рахунок дотримання учасниками, адміністраторами, виборцями та іншими дотичними до виборчого процесу суб'єктами наступних критеріїв та, відповідно, їх моніторингу: беззаперечної поваги до цінностей

демократії; гарантування громадянської участі у виборчому процесі; толерантності та плюралізму в політичному дискурсі; прозорості виборчого процесу та відповідальності політичних акторів перед виборцями; поваги до букви закону; етики та високих моральних стандартів поведінки політичних лідерів та кандидатів.

2. З'ясовано особливості розвитку культури виборчої демократії в провідних демократичних державах. Показано, що культура виборчої демократії навіть у розвинутих демократичних державах стикається з багатьма серйозними проблемами, для вирішення яких потрібен багатогранний підхід. Передусім, він має включати: реформування виборчих систем, особливо у США, яку вже не одне десятиліття розглядають як джерело ерозії демократії у Сполучених Штатах; постійне вдосконалення заходів для запобігання фальсифікаціям та захисту виборчих прав, особливо політичних меншостей; зменшення політичної поляризації; розробку стратегії для боротьби з дезінформацією та реформування системи фінансування виборчих кампаній. Вирішення цих проблем вимагає не лише правових та інституційних реформ, а й культурних зрушень у бік поваги до демократичних принципів та чесної гри на політичній арені. Саме завдяки таким комплексним зусиллям Сполучені Штати та держави-члени ЄС можуть зміцнити свою культуру електоральної демократії та слугувати прикладом для інших країн, зокрема України.

3. Визначені основні етапи розвитку культури виборчої демократії в Україні: 1) Після незалежності (1991-2004 роки), що характеризувався формуванням виборчої системи та культури голосування, але і новими викликами, такими як недоліки у проведенні виборів, виборчі фальсифікації та інші проблеми, що породжували сумніви у чесності та прозорості виборчих процесів; 2) Помаранчева революція та період політичних криз (2004 – 2013 роки), якому було притаманні кількарізова зміна виборчих систем, нестабільність у сфері медійної свободи та забезпечення відкритості в політиці; 3) Період після Революції Гідності (2014-2022 роки), важливим надбанням якого

став Виборчий кодекс, прийнятий в 2019 році, що був важливим кроком на шляху України до покращення виборчого процесу та зміцнення демократії; 4) Період правового режиму воєнного стану (з 24 лютого 2022 року) якому притаманне з об'єктивних причин тимчасове «замороження» зусиль держави з покращення виборчої системи та забезпечення більшої чесності та прозорості виборчих процесів.

4. Охарактеризовано еволюційний розвиток організаційно-правових основ забезпечення розвитку культури виборчої демократії в Україні. Показано, що Україні притаманна негативна тенденція постійних змін виборчих законів перед кожними виборами. Ці зміни слугували не стільки для покращення демократії та законності, скільки для забезпечення політичних інтересів та зміцнення владних позицій тих, хто вже перебував при владі. Такий стан справ негативно позначався на формуванні та розвитку культури виборчої демократії в країні, адже про належне дотримання принципів виборчої демократії за таких умов мова не йшла.

Доведено, що вдосконалення організаційно-правового, і зокрема конституційно-правового, забезпечення регулювання виборчих відносин обов'язково передбачатиме подальші зміни і доопрацювання Виборчого кодексу, посилення інституційної спроможності ЦВК шляхом створення можливостей для професійного розвитку їх складу, підвищення рівня знань та навичок інших органів адміністрування виборів (виборчих комісій усіх рівнів) шляхом тренінгів та впровадження освітніх програм, вдосконалення системи виборчого правосуддя, зокрема у вирішенні виборчих спорів, посилення ролі громадянського суспільства у виборчому процесі, зокрема через лібералізації правил для участі їх представників у територіальних виборчих комісіях, а також посилення співпраці з міжнародними організаціями у галузі просування демократичної правової реформи. Обґрунтовано, що завдяки вище означеному відбуватиметься і позитивний вплив на формування такої важливої складової культури виборчої демократії як правова культура у сфері виборчих відносин, уособленої в інституті відповідальності суб'єктів виборчого процесу перед виборцями, повазі

всіх його учасників до букви закону та дотримання етичних стандартів електоральної поведінки.

5. Визначені актуальні виклики та напрями розвитку культури виборчої демократії під час та після закінчення правового режиму воєнного стану, до яких належать: технічна неможливість провести загальнодержавні і місцеві вибори відповідно до принципів виборчої демократії на всій території України, що зумовлена, серед іншого, складністю забезпечення належного рівня безпеки як виборчого процесу, значним навантаженням на систему адміністрування виборів; відсутністю правової бази, яка б вирішувала ці та інші обставини, які виключають проведення виборів; відсутність суспільного запиту на проведення виборів; обмеження свободи інформації в державі; суттєве зниження організаційної та фінансової спроможності політичних партій, особливо місцевих.

Обґрунтовано, що без відповідного законодавчого реагування на зазначені виклики та вжиття комплексу публічно-управлінських заходів підготовчого характеру, буде забезпечити повноцінне проведення вільних і демократичних виборів відповідно до принципів виборчої демократії, навіть після закінчення дії воєнного стану буде фактично не можливо. Без цього не можливо і забезпечити подальший розвиток культури виборчої демократії в Україні.

6. Розроблена Концепція розвитку культури виборчої демократії в Україні в умовах повоєнної ревіталізації, що містить кілька ключових напрямів, які сприятимуть формуванню стійкої та сильної виборчої демократії та забезпечуватимуть розвиток її культури в умовах повоєнної ревіталізації, а саме:

1) відновлення інституцій демократії, що передбачає: а) приведення національного законодавства у відповідність із сучасними демократичними стандартами та нормами, а також забезпечення прозорості та об'єктивності виборчого процесу; б) створення незалежної виборчої комісії (НВК), що має відігравати критичну роль в інституційній інфраструктурі адміністрування виборів; в) підвищенню ролі соціальних медіа у виборчому процесі та

забезпечення їхньої прозорості та незалежності від політичних і фінансових впливів; д) активізації освітніх кампаній та ініціатив щодо підвищення правової та політичної культури громадян у сфері виборчих відносин;

2) активізація громадянської участі у виборчому процесі та розбудова культури активної громадянської участі, що передбачає: а) посилення інституційної та фінансової спроможності організацій громадянського суспільства та підвищення їхньої ролі в у виборчому процесі; б) широке впровадження технологій електронної участі спрямованих на забезпечення більшої доступності та зручності для громадян у вираженні своєї політичної волі у виборчому процесі та безпосередньо під час голосування (електронне голосування; електронний моніторинг та оцінка ефективності; захист персональних даних та кібербезпека); в) підвищення загальної обізнаності молоді щодо принципів виборчої демократії, формування їх правової і політичної культури у сфері виборчих відносин;

3) створення системи контролю та прозорості виборчого процесу для запобігання корупції та впровадження виборчого обліку, що передбачає: а) посилення антикорупційних заходів, у тому числі за рахунок посилення кримінальної відповідальності за правопорушення виборчого законодавства, підвищенню прозорості фінансування виборчих кампаній; б) посилення технічних спроможностей спостереження та аналізу виборів на різних етапах виборчого циклу; в) забезпеченні прозорості та обліку діяльності публічної влади у сфері виборчих відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналіз стану законодавчої бази про вибори Президента України: напрямки та шляхи удосконалення згідно з рекомендаціями місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії). К.: Вищий адмін. суд України, 2015. 55 с.
2. Аналіз стану парламентського виборчого законодавства України: напрямки та шляхи його удосконалення згідно з рекомендаціями місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії). К.: Вищий адміністративний суд України, 2015. 49 с.
3. Афанасьєва М.А. Повоєнні вибори в Україні: ключові питання та майбутні виклики. *Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів*: матеріали круглого столу, м. Одеса, 10 лютого 2023 р. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2023. С. 71–77.
4. Бабенко К. А. Конституційно-правове регулювання і розвиток виборчого права України. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/439-konstitutsijno-pravove-regulyuvannya-i-rozvitok-viborchogo-prava-ukrajini.html>.
5. Біла книга підготовки та проведення повоєнних виборів. Частина 1. К., 2024. 38 с. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/Bila-knyga-pidgotovky-ta-provedennya-povoyennyh-vyboriv-proyekt.pdf>.
6. Більше 11% виборців України стикались із пропозицією підкупу – презентація соціопитування та експертне обговорення: матеріали онлайн-презентації репрезентативного соціологічного дослідження, 25 листопада 2021 р. URL: <https://dif.org.ua/article/bilshe-11-vibortsiv-ukraini-stikalis-iz-propozitsieyu-pidkupu-prezentatsiya-sotsopituvannya-ta-ekspertne-obgovorennya>.
7. Бодрова І. Організаційно правові проблеми вдосконалення законодавства про вибори Президента України. *Вибори Президента України-2004: проблеми забезпечення та захисту виборчих прав громадян України*: зб.

матер. Міжнар. наук.-практ. конф. К.: Фонд сприяння демократичним виборам, 2005. С. 112-118.

8. Бучин М. А. Еволюція демократичних принципів виборів та особливості їхньої реалізації в Україні: дис. ... д. політ. н.: 23.00.02. Львів, 2016. 488 с.

9. Бучин М. А. Міжнародний вплив на демократизацію виборчого процесу в Україні. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. праць Регіон. наук.-практ. конф. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2013. С. 11-16.

10. Бучин М. А. Особливості дотримання демократичних принципів виборів під час позачергових президентських та парламентських виборів 2014 р. в Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: зб. наук. праць. Львів: Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2015. Вип. 27. С. 48-54.

11. Бучин М. А. Особливості президентських виборів 2014 року в Україні у контексті зростання рівня національної свідомості громадян. *Трансформація ціннісних орієнтацій професійного становлення світогляду працівників ОВС України в сучасному полікультурному суспільстві*: зб. матеріалів круглого столу. Львів: ЛДУВС, 2014. С. 59-63.

12. Бучин М. А., Кіцяк М. В. Вибори як об'єкт та інструмент гібридної війни. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2020. Вип. № 28-29. С. 175–182.

13. Бучин М., Ковальчук А. Специфіка та основні наслідки впливу пандемії коронавірусу на місцеві вибори 2020 р. в Україні. *Гуманітарні візії. Політичні науки*. 2023. Vol. 9. No. 1. С. 14-20.

14. Виборча реформа триває: план на 2021 рік. Центр демократії та верховенства права, 20 січня 2021 р. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/vyborcha-reforma-plan-na-2021/>.

15. Виборчий кодекс України : Кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX : станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.
16. Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар / за ред. Ю. Б. Ключковського. К.: К.І.С., 2021. 768 с.
17. Водянніков О. Ю. Демократія і конституція: приховані парадокси. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса: Гельветика, 2020. С. 23-42.
18. Григорович Л.С., Кононенко П.П. Виборчі технології в повоєнній Україні: проблеми та перспективи. *Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього*: мат. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 26–27 квіт. 2023 р. / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ: ННІ ПУДС КНУ, 2023. С. 311-312.
19. Григорович Л.С., Кононенко П.П. Демократичність виборчого процесу в Україні: проблематика та перспективи. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2023. Вип. 35, С. 30-34 URL: <http://www.pag-journal.iei.od.ua/archives/2023/35-2023/5.pdf>.
20. Гусаревич Н. Актуальні питання нормативно-правового забезпечення електронного голосування в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2021. Том 9. Спецвипуск № 1. С. 11–15.
21. Декларація Ради Міжпарламентського Союзу про критерії вільних і чесних виборів 26 березня 1994 року. *Якість виборів: Україна у вимірі міжнародних демократичних стандартів*: аналітичні матеріали. Лабораторія законодавчих ініціатив, 2007. С. 51-53. URL: https://parlament.org.ua/upload/docs/Materials_for%20web.pdf.
22. Дем'яненко М. І. Прозорість виборчого процесу як важливий фактор чесних виборів. *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики*: зб. К.: ЦВК, 2001. 60 с.
23. Дмитрієнко І. В. Українська правова культура як нормативне небіологічне явище. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 105–110.

24. Дмитрієнко І. В., Дмитрієнко Ю. М. Суперечності та протиріччя української правової свідомості та культури. *Форум права*. 2012. № 2. С. 205-220.
25. Доцяк І. І. Вибори в контексті трансформації політичної системи України. *Держава і право*. 2002. Вип. 18. С. 454–458.
26. Дудко І. Д. Популізм Д. Трампа: контент, витоки, специфіка в політичному дискурсі США. *Політикус*. 2023. № 3. С. 103-109. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/18074/1/Dudko.pdf>.
27. Європейська Конвенція з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr.
28. Єржов О. В. Демократичні принципи виборчого процесу і їх нормативне забезпечення (компаративний аналіз). *Держава і право*. 2002. Вип. 18. С. 447–454.
29. Загальна декларація прав людини: Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
30. Звіт за результатами онлайн-дослідження щодо актуальних питань сьогодення. Український інститут майбутнього. URL: <https://news.uifuture.org/zvit-za-rezultatami-onlayn-doslidzhe/>.
31. Івасюк О., Кириченко Ю. Чому сьогодні в умовах війни вибори в Україні неможливі? Центр політико-правових реформ. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/chomu-sogodni-v-umovah-vijny-vybory-v-ukrayini-nemozhlyvi/>.
32. Ключковський Ю. Б. Основні напрями розвитку виборчого законодавства за роки незалежності України. *Вибори Президента України-2004: проблеми теорії та практики*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. К.: Атіка, 2005. С. 41–57.
33. Ключковський Ю. Б. Роль судів у гарантуванні реалізації права голосу та принципу однократності голосування через забезпечення достовірності списків виборців. *Вибори і демократія*. 2007. № 3 (13). С. 100–106.

34. Ключковський Ю., Венгер В. Передумови та виклики для організації й проведення виборів в Україні у післявоєнний час. Дослідження з оцінки ситуації. Липень 2022. URL: <https://rm.coe.int/ua-organisation-and-holding-of-elections-in-post-war-ukraine-net-2768-/1680a8e998>.
35. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. К.: Ваіте, 2018. 908 с.
36. Ковальчук О.В. Виборчий процес в Україні: конституційно-правові аспекти: дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02. Львів, 2002. 231 с.
37. Кодекс належних практик у виборчих справах. Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія), 30 жовтня 2002 р. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf.
38. Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії від 30 жовтня 2002 р. *Вибори і демократія*. 2006. № 4 (10). С. 94–126.
39. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини), Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
40. Кононенко П.П. Акт про злуку 22.01.1919. Історичні та історико-правові аспекти. *Соборність України: політика духовної спільності, національних традицій і цінностей*: матер. 10-го ювілей. щоріч. Всеукр. наук.-практ. круглого столу до Дня Соборності України, м. Київ, 25 січ. 2023 р. / за заг. ред. Л. Г. Комахи, В. А. Гошовської. К.: ННІ ПУДС КНУ, 2023. С. 73-75.
41. Кононенко П.П. Вибори і демократія: від теорії до практики. *Цінність незалежності – рушійна сила державотворення*: матеріали щорічного загальнонаціонального круглого столу, м. Київ, 6 верес. 2023 р. / за заг. ред. Л. Г. Комахи, В. А. Гошовської. К.: ННІ ПУДС КНУ, 2023. С. 39-40.
42. Кононенко П.П. Виборчий кодекс України як державний механізм протидії політичній корупції. *Вчені записки Таврійського національного*

університету імені В.І. Вернадського. Серія: «Публічне управління та адміністрування». 2022. № 5. Том 33 (72). С. 40-45. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/5_2022/7.pdf.

43. Кононенко П.П. Виборчі системи європейських країн: досвід для України. *Recent Trends in Science: proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference, May 4-5, 2023. Dnipro. 2023, P. 172-175.*

44. Кононенко П.П. Вплив цифрових технологій на трансформацію виборчого права. *Future of Work: Technological, Generational and Social Shifts: proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference, May 11-12, 2023. Dnipro. 2023, P. 95-97.*

45. Кононенко П.П. Делегітимація виборів у сучасних державах: досвід для України. *Державне управління: удосконалення та розвиток (електронний журнал)*. 2024. № 1. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/2846>.

46. Кононенко П.П. Зарубіжний досвід виборів: можливості для України. *Сучасні виклики та актуальні проблеми науки, освіти, технологій та суспільства*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції у 2 частинах, м. Біла Церква, 1 листопада 2023 р. Біла Церква: ЦФЕНД, 2023. Ч. 1. С. 70-72.

47. Кононенко П.П. Застосування виборчих технологій: виклики та загрози. *Конституційний вимір українського цивілізаційного вибору*: матеріали IV-го Конгресу парламентаристів до Дня Конституції України, м. Київ, 28 черв. 2023 р. / за заг. ред. Л. Г. Комахи, В. А. Гошовської. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2023. С. 42-43.

48. Кононенко П.П. Кодифікація виборчого законодавства України: особливості Виборчого кодексу України. *Шевченківська весна – 2023: публічне управління та державна служба*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, Київ, 29 берез. 2023 р. / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2023. С. 21-22.

49. Кононенко П.П. Модифікації виборчих систем: порівняльний аналіз. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2023. № 2 (85). С. 248-253. URL: https://journals.kntu.kherson.ua/index.php/visnyk_kntu/article/view/278.
50. Кононенко П.П. Особливості виборчого процесу: дотримання гарантій законності виборчих дій. *Професіоналізація державної служби: вітчизняні виклики та європейські орієнтири*: матеріали Міжнар. круглого столу до Дня державної служби, м. Київ, 20 черв. 2023 р. / за заг. ред. Л. Г. Комахи, Н. М. Корчак, Н. Б. Ларіної. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2023. С. 67-69.
51. Кононенко П.П. Проблематика конституційно-правового забезпечення виборчих технологій в Україні. *Вітчизняний парламентаризм: виклики в сучасному геополітичному вимірі*: матеріали щорічного Всеукраїнського круглого столу, м. Київ, 21 лист. 2023 р. / за заг. ред. Л. Г. Комахи, В. А. Гошовської. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2023. С. 65-66.
52. Кононенко П.П. Проблематика проведення виборів на засадах демократії в умовах війни. *Progressive Opportunities and Solutions of Advanced Society: proceedings of the 1st International Scientific and Practical Internet Conference, November 16-17, 2023. Dnipro. 2023, P. 92-95.*
53. Кононенко П.П. Роль принципів виборчої демократії в контексті формування культури виборчої демократії. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 1 (19). С. 173-184. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/8518>.
54. Кононенко П.П. Трансформація виборчого законодавства: європейський досвід. *Політичні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання*: матеріали наук.-практ. Семінару, м. Київ, 26 трав. 2023 р. / за ред. Г. П. Ситника, Л. М. Шипілової. К.: ННІ ПУДС КНУ, 2023. С. 23-24.
55. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

56. Кримінальний кодекс України: від 28.12.1960 р.: станом на 26 січ. 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text>.
57. Кримінальний кодекс України: від 05.04.2001 р. № 2341-III: станом на 01 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
58. Кушнар'єв І. В. Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2017. Вип. 14. С. 150-156.
59. Кушнар'єв І. В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Видавництво «Юридична думка», 2018. 408 с.
60. Лікарчук Н. В., Рейтерович І. В. Популізм як глобальний виклик представницькій демократії. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2023. № 6. URL: <https://nauka.com.ua/index.php/dy/article/view/1663/1675>.
61. Максименцева Н. О. Легітимація парламенту та президента України в умовах воєнного стану у виборчій демократії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 5 (52). С. 27-30.
62. Максименцева Н. О. Новації європейського законодавства про вибори: досвід для України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. Вип. 5. С. 25-29. URL: http://lsey.org.ua/5_2023/8.pdf.
63. Максименцева Н. О. Повоєнні новації виборчого законодавства як підстави зміни культури виборчої демократії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 58-61.
64. Максименцева Н. О. Правові засади консолідації парламенту в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 4. С. 13-17.
65. Максименцева Н. О. Система непрямих виборів президента в США як засада формування культури виборчої демократії. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 4. С. 13-19. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2023/3.pdf.

66. Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії. Українське юридичне товариство. 2009. URL: <http://justice.org.ua/politika-i-pravopodiji-fakti-komentari/politichna-koruptsiya-sutnist-chinniki-zasobi-protidiji>.

67. Механізми запобігання політичній корупції у представницькій владі: навч.-метод. посіб. / Гошовська В.А. [та ін.]. К. : НАДУ, 2020. 200 с.

68. Мисишин О. С. Демократизація виборчого процесу як механізм запобігання і протидії політичній корупції в Україні. *Регіональні студії*. 2023. Вип. № 33. С. 68-76.

69. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 р.: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

70. Новак Д.Є., Моряк-Протопопова Х.М. Спроба дискурсивного аналізу проведення виборів під час війни (український досвід). *Молодий вчений*. 2023. № 1 (113). С. 126–131.

71. Остапець Ю.О., Копинець Ю.Ю. Парламентські вибори 2021 року в країнах Європейського Союзу: характеристика загальних тенденцій та національних особливостей електорального вибору. *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 82-90.

72. Остапець Ю.О., Петрінко В.С. Причини успіху, ідеологічні маркери та електоральні результати праворадикальних партій в країнах Європейського Союзу (2019–2022). *Регіональні студії*. 2023. № 33. С. 93-103.

73. Остапець Ю.О., Радько А.І. Вплив парламентських виборів в Угорщині 2022 року на акторний склад та конфігурацію партійної системи. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 81-86.

74. Панкевич І. М. Традиція виборності влади в Україні : монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. 487 с.

75. Парламентаризм та парламентська діяльність: словник-довідник / уклад. В.А. Гошовська, Н.Г. Протасова, М.М. Газізов, та ін.; за заг. ред. д. політ. н., проф. В.А. Гошовської. К. : НАДУ, 2012. 228 с.

76. Парламентаризм: підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. / В. А. Гошовська [та ін.]; за ред. В.А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2019. 704 с.
77. Парламентські вибори в Європейському Союзі / Ковриженко Д.С., Котляр Д.М., Євгенєва А.М., Асланян Г.П. К.: Міленіум, 2002. 116 с.
78. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право, 2008. 240 с.
79. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. *Національна безпека і оборона*. 2009. № 7. С. 24-29.
80. Попов І. Вибори під час дії режиму воєнного стану. Що каже закон. *Главком*, 30 серпня 2023 р. URL: <https://glavcom.ua/columns/ipopov/vibori-pid-chas-diji-rezhimu-vojennoho-stanu-shcho-kazhe-zakon-952938.html>.
81. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: моногр. / За ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюк Х.: Право, 2007. 248 с.
82. Правова культура. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. 2017. Т. 3: Загальна теорія права. 483 с.
83. Представницька влада у державотворчому процесі України: монографія / за ред. В.А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2018. 384 с.
84. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022: станом на 13 лют. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
85. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18.10.2001 № 2766-III: станом на 26 берез. 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2766-14#Text>.
86. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18.11.1993 № 3623-XII: станом на 25 жовт. 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12#Text>.
87. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 24.09.1997 № 541/97-ВР: станом на 02 лист. 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

88. Про вибори народних депутатів Української РСР: Закон України від 27.10.1989 № 8304-XI: станом на 18 лист. 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11#Text>.

89. Про вибори Президента України: Закон України від 05.03.1999 № 474-XIV: станом на 01 січн. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14#Text>.

90. Про вибори Президента Української РСР: Закон України від 05.07.1991 № 1297-XII: станом на 09 жовт. 1991 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/155231__599557.

91. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 03.02.2015 № 141-VIII: станом на 03 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>.

92. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів: Закон України від 21.11.2013 № 709-VII: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-18#Text>.

93. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України: Закон України від 21.08.2009 № 1616-VI: станом на 01 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-17#Text>.

94. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX: станом на 03 берез. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>.

95. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій: Закон України від 03.05.2022 №2243-IX: станом на 05 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#n613>.

96. Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України": Закон України від 07.07.2005 № 2777-IV: станом на 10 груд. 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2777-15#Text>.

97. Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" та деяких інших законодавчих актів України (щодо порядку проведення позачергових виборів до Верховної Ради України та заміщення народних депутатів України, повноваження яких були достроково припинені): Закон України від 01.06.2007 № 1114-V: станом на 10 груд. 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1114-16#Text>.

98. Про внесення змін до Закону України "Про вибори Президента України": Закон України від 18.03.2004 № 1630-IV: станом на 01 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1630-15#Text>.

99. Про внесення змін до Закону України "Про вибори Президента України" та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу: Закон України від 13.03.2014 № 879-VII: станом на 01 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-18#Text>.

100. Про внесення змін до Закону України "Про вибори Президента України" щодо забезпечення належної організації та проведення голосування: Закон України від 20.05.2014 № 1276-VII: станом на 01 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1276-18#Text>.

101. Про внесення змін до Закону України "Про вибори Президента України" щодо забезпечення належної організації та проведення виборчого процесу: Закон України від 15.05.2014 № 1272-VII: станом на 01 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1272-18#Text>.

102. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян: Закон України від 23.02.2006 № 3504-IV: станом на 19 лист. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3504-15#Text>.

103. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за знищення виборчої документації або документів референдуму: Закон України від 01.12.2005 №

3169-IV: станом на 19 лист. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3169-15#Text>.

104. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про вибори Президента Української РСР": Закон України від 24.02.1994 № 3997-XII: станом на 05 берез. 1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3997-12#Text>.

105. Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні": Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX: станом на 24 лют. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>.

106. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX: станом на 11 лют. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.

107. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX: станом на 10 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>.

108. Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року: Закон України від 08.12.2004 № 2221-IV: станом на 24 січ. 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2221-15#Text>.

109. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII: станом на 19 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

110. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 17.12.1997 № 733/97-ВР: станом на 9 лип. 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/733/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

111. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30.06.2004 № 1932-IV: станом на 01 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text>.

112. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо обмеження участі осіб, пов'язаних з політичними партіями,

діяльність яких заборонена, в управлінні державою)» від 06.03.2023 № 9081. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4148215>.

113. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження участі в управлінні державою осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена відповідно до закону» від 07.03.2023 № 9081-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41499>.

114. Рейтерович І.В. Особливості виборів старост в Україні: практика довоєнного та воєнного часу. *Наукові перспективи*. 2023. № 9 (39). URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9\(39\)-179-190](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9(39)-179-190).

115. Романюк А. Демократичні стандарти виборів. Виборчий процес-2006 в Україні: політико-правові аспекти та регіональні особливості. Львів: ЦІД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. С. 3–5.

116. Ставнійчук М. І. Законодавство про вибори народних депутатів України: проблеми теорії і практики : дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02. К., 1999. 169 с.

117. Теорія та історія вітчизняного парламентаризму : монографія / за заг. ред. В.А. Гошовської. К.: НАДУ, 2013. 368 с.

118. Токар-Остапенко О.В. Електронне голосування: перспективи запровадження в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf>.

119. Україна. Позачергові вибори Президента 25 травня 2014 р.: Остаточний звіт місії спостереження за виборами ОБСЄ/БДІПЛ. Варшава, 2014. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/b/120961.pdf>.

120. Федоренко В. Л. Система виборчого права України: проблеми теорії і практики. *Держава і право*. 2003. Вип. 19. С. 176-180.

121. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.

122. Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Українська політична еліта та демократизація*. 2016. № 17. С. 9–13.

123. Француз А. Й. Інститут виборів та функціонування політичних систем демократичного типу: правовий аналіз. *Держава і право*. 2004. Вип. 24. С. 141–147.
124. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.
125. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави: монографія. Харків: ФІНН, 2009. 216 с.
126. A Democracy Crisis in the Making: 2024 Election Threats Emerging. June 2023. P. 3-4. URL: <https://protectdemocracy.org/wp-content/uploads/2023/06/DCIM2023-04.pdf>.
127. Agiesta J., Edwards-Levy A. CNN Poll: Percentage of Republicans who think Biden's 2020 win was illegitimate ticks back up near 70%. CNN, August 3, 2023. URL: <https://edition.cnn.com/2023/08/03/politics/cnn-poll-republicans-think-2020-election-illegitimate/index.html>.
128. Almond Gabriel A. *Comparative Politics: System Process and Policy*. 2d ed. Boston: Little, Brown, 1978. xi. 435 p.
129. Askenazy Philippe, Breda Thomas. Electoral Democracy at Work. *IZA Discussion Paper Series*. May 2020. No. 13226. 85 p.
130. Bartels Larry M. Ethnic antagonism erodes Republicans' commitment to democracy. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2020. Vol. 117 (37). P. 22752-22759. URL: <https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.2007747117>.
131. Bersch Katherine, Fukuyama Francis. Defining Bureaucratic Autonomy. *Annual Review of Political Science*. 2023. Vol. 26. P. 213-232.
132. Biggers D. R., Hanmer M. J. Understanding the Adoption of Voter Identification Laws in the American States. *American Politics Research*. 2017. Vol. 45 (4). P. 560–588.
133. Blaydes Lisa. *Struggles for Political Change in the Arab World: Regimes, Oppositions, and External Actors After the Spring*. MI: University of Michigan Press, 2022. 489 p.

134. Bollen K. M. World System Position, Dependence, and Democracy: The Cross – National Evidence. *American Sociological Review*. 1983. Vol. 48. № 4. P. 468–479.
135. Brown J. R., Cantoni E., Enos R. D., Pons, V., Sartre, E. The Increase in Partisan Segregation in the United States. *Brown University – PTP*. January 17, 2022. URL: https://congress-files.s3.amazonaws.com/2022-07/Brown_Cantoni_Enos_Pons_Sartre%2520%25282022%2529_0.pdf.
136. Brown J. R., Enos R. D. The Measurement of Partisan Sorting for 180 Million Voters. *Nature Human Behaviour*. 2021. Vol. 5 (8). P. 998-1008.
137. Buchyn Mykola, Kalynchuk Khrystyna. The System of US Presidential Election: Particularities, Problems of Functioning and Prospects for Transformation. *Гуманітарні візії. Політичні науки*. 2022. Vol. 8. No. 1. P. 1-6.
138. Chen J., Rodden J. Unintentional Gerrymandering: Political Geography and Electoral Bias in Legislatures. *Quarterly Journal of Political Science*. 2013. Vol. 8 (3). P. 239-269.
139. Constitution of the United States. Official web-site of United States Senate. URL: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm>.
140. Crick B. *Democracy: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2002. 130 p.
141. Cutright Ph. National Political Development: Measurement and Analysis. *American Sociological Review*. 1963. Vol. 28. №1. P. 195–196.
142. Dahl R. A. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press, 1971. 257 p.
143. Dahl Robert A. *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press, 1989. viii. 397 p.
144. Dalton R. *Citizen Politics. Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. 3rd ed. New York, London: Chatham House, 2002. xvi. 310 p.

145. Democracy for All? V-Dem Annual Democracy Report, 2018. 96 p. URL: https://www.v-dem.net/documents/17/dr_2018.pdf.
146. Democracy, Accountability and Representation / by B. Manin, A. Przeworski, S. S. Stokes (red.). Cambridge: Cambridge University Press, 1999. ix. 351 p.
147. Diamond Larry. China and East Asian Democracy: The Coming Wave. *Journal of Democracy*. January 2012. Volume 23. Number 1. P. 5-13.
148. Diamond Larry. Democracy's Arc: From Resurgent to Imperiled. *Journal of Democracy*. January 2022. Volume 33. Number 1. P. 163-179.
149. Diamond Larry. Democratic Governance and the Performance of Democracy. *CDDLR Working papers*. November 2009. Number 117. P. 1-19.
150. Diamond Larry. Facing Up to the Democratic Recession. *Journal of Democracy*. January 2015. Volume 26. Number 1. P. 141-155.
151. Diamond Larry. The Next Democratic Century. *Current History*. January 2014. P. 8-11.
152. Diamond Larry. Why Are There No Arab Democracies? *Journal of Democracy*. January 2010. Volume 21. Number 1. P. 93-104.
153. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. Organization for Security and Co-operation in Europe, 29 June 1990. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf>.
154. Ferrer J., Geyn I., Thompson D. How Partisan Is Local Election Administration? *American Political Science Review*. 2023. P. 1-16.
155. Follow the Leader: Exploring American Support for Democracy and Authoritarianism. A Research Report from the Democracy Fund Voter Study Group, March 2018. 42 p.
156. Freedom House. Nations in Transit Methodology. URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>.
157. Goshovska Valentyna, Danylenko Lydiia, Chukhra Ihor, Chukhrai Nataliia, Kononenko Pavlo. Normative-Legal and Information Security of Socio-

Political Processes in Ukraine: a Comparative Aspect. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*. October 2022. VOL. 22. No.10. P. 57-66. URL: http://paper.ijcsns.org/07_book/202210/20221009.pdf.

158. Goshovska Valentyna, Danylenko Lydiia, Dudko Iryna, Makarenko Liliia, Maksimentseva Nadiia. Formation of Political Leaders in Countries of Democratic Transition: Experience for Ukraine. *SYNESIS*. Jan-Mar 2023. Vol. 15. Issue. 1. P. 467-489. URL: <https://seer.ucp.br/seer/index.php/synesis/article/download/2691/3592/10721>.

159. Goshovska Valentyna, Kreidenko, Volodymyr, Sychova Viktoriia, Reiterovych Ihor, Dudko Iryna. Strategic Guidelines for the Development of Ukrainian Parliamentarism in the Conditions of Globalization. *Ad Alta-Journal of Interdisciplinary Research*. 2022. Issue12/02- XXVIII. P. 198-202. URL: https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120228/papers/A_34.pdf.

160. Goshovska Valentyna, Oleksandr Pukhkal Oleksandr, Reiterovych Ihor, Mysyshyn Oleksandr, Serhov Sergii. Peculiarities of Representative Authorities Functioning in Ukraine Under Conditions of War. *Cuestiones Políticas*. 2023. Vol. 41. No 77. P. 731-748. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/40215/45624>.

161. Grumbach Jacob M. Laboratories of democratic backsliding. *American Political Science Review*. 2023. Vol. 117 (3). P. 967–984.

162. Guidelines for EU Support to Civil Society in Enlargement Countries, 2014-2020: DG for Enlargement (DG for Neighbourhood and Enlargement Negotiations) Guidelines Adopted on 14.10.2013. URL: https://eeas.europa.eu/sites/default/files/doc_guidelines_cs_support1.pdf.

163. Habermas J. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996. xliii, 631 p.

164. Hanson R. *Plutocrats United: Campaign Money, the Supreme Court, and the Distortion of American Elections*. New Haven, CT: Yale University Press, 2016. 256 p.

165. Inglehart R., Welzel C. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: the Human Development Sequence*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2005. x, 333 p.
166. Innerarity Daniel. *Post-Electoral Democracy: A Proposal for Expanded Political Subjectivity*. *Open Journal of Political Science*. 2018. Vol. 8. P. 206-225.
167. International IDEA. *Democracy Assessment*. URL: <https://www.idea.int/theme/democracy-assessment>.
168. International IDEA. *Electoral Processes*. URL: <https://www.idea.int/theme/electoral-processes>.
169. International IDEA. *Global State of Democracy Indices*. URL: <https://www.idea.int/democracytracker/g sod-indices>.
170. January 6th Committee Final Report. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/GPO-J6-REPORT/pdf/GPO-J6-REPORT-1-6.pdf>.
171. Kalb Johanna, Kuo Didi. *Reassessing American Democracy: The Enduring Challenge of Racial Exclusion*. *Michigan Law Review Online*. 2018. Vol. 117 (55). P. 55-62.
172. Kalu N. Kalu, *Elitism, Class and the Democratic Deficit: Founding Themes of the American Republic*. *Global Elites. The Opaque Nature of Transnational Policy Determination / Andrew Kakabadse & Nada Kakabadse (ed.)*. London: Palgrave Macmillan, 2012. P. 127–137.
173. Kononenko P. P. *Political Participation of Citizens: Role and Principles of Elections*. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Випуск 2. С. 158-163. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/POLITICAL-PARTICIPATION-OF-CITIZENS%3A-ROLE-AND-OF-Pavlovych/abfbdd06cbc132b09e42185743b8fafdfa34d47>.
174. Kononenko P. *Referendum as a Special Form of Implementation of People's Government in the State on the Basis of Democracy*. *Sustainable Public*

Sector in Times of Uncertainty: 10th International Scientific-Practical Conference on Changes in Public Governance. Abstracts. May 17, 2023. Vilnius. P. 28-35.

175. Kuo Didi. Comparing America: Reflections on Democracy across Subfields. *Perspectives on Politics*. September 2019. Volume 17. Issue 3. P. 788 – 800.

176. La Raja Raymond J., Schaffner Brian F. Campaign Finance and Political Polarization. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2015. 208 p.

177. Linz J. The Perils of Presidentialism. *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1. № 1. P. 23-37.

178. Lipset S. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review*. 1959. Vol. 53. № 1. P. 69–105.

179. Norris P. Why American Elections Are Flawed (And How to Fix Them): Working Paper. John F. Kennedy School of Government Harvard University. Cambridge, 2016. 39 p.

180. Organ J. Decommissioning Direct Democracy? A Critical Analysis of Commission Decision-Making on the Legal Admissibility of European Citizens Initiative Proposals. *European Constitutional Law Review*. 2014. №10 (03). P. 422–443.

181. Protecting Electoral Integrity in the Digital Age: The Report of the Kofi Annan Commission on Elections and Democracy in the Digital Age. A Kofi Annan Foundation Initiative, January 2020. 109 p.

182. Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J. and Limongi F. What Makes Democracies Endure? *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. № 1. P. 65-73.

183. Putnam Robert D. The Beliefs of Politicians: Ideology, Conflict, and Democracy in Britain and Italy. New Haven: Yale University Press, 1973. xii. 309 p.

184. Rogers K. It's Hard to Run Elections These Days. Just Ask Nevada's Election Officials. Five Thirty Eight, October 19, 2022. URL: <https://fivethirtyeight.com/features/nevada-election-officials-election-deniers/>.

185. Russack S. Pathways for Citizens to Engage in EU Policymaking. *CEPS Policy Insights*. 2018. № 14. URL: https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2018/11/PI2018_14_SR_2CU%20chapter%20on%20Pathways%20for%20Citizens%20to%20Engage%20in%20EU%20Policymaking.pdf.
186. Sallam Hesham. “ONLY ME”: Repression, Legal Engineering, and State-Managed Elections in Sisi’s Egypt. *Routledge Handbook on Elections in the Middle East and North Africa*. Taylor & Francis Group, 2022. P. 78-93.
187. Schumpeter J. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper & Row, 1942. x. 381 p.
188. Scott Williamson, Beatriz Magaloni. Legislatures and Policy Making in Authoritarian Regimes. *Comparative Political Studies*. August 2020. Volume 53. Issue 9. P. 1525-1543.
189. Squires C. The Threats to Our Democracy Have Gone Local. *New York Times*, April 15, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/15/opinion/election-denial-eric-certification.html>.
190. Taylor Steven L. Electoral Systems in Context: United States. *The Oxford Handbook of Electoral Systems* / Erik S. Herron, Robert J. Pekkanen, and Matthew S. Shugart (eds). Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 721–740.
191. *The Civic Culture Revisited* / edited by Gabriel A. Almond, Sidney Verba. Newbury Park, Calif: Sage Publications, 1989. vi. 421 p.
192. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* / Gabriel A. Almond, Sidney Verba. [New ed.]. Newbury Park, Calif: Sage Publications, 1989. vii. 379 p.
193. The Economist Intelligence Unit. Democracy Index. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2023/>.
194. The Federal Election Commission. An official web-site. URL: <https://www.fec.gov/>.

195. The Myth of Voter Fraud. The Brennan Center. URL: <https://www.brennancenter.org/issues/ensure-every-american-can-vote/vote-suppression/myth-voter-fraud>.
196. Transformation Index BTI. Methodology. URL: <http://www.bti-project.org/en/index/methodology/>.
197. Ukraine Refugee Situation. UNHCR. 14 March 2024. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.
198. US Score Falls in Economist's Annual Democracy Index. The Hill, 02.03.2021. URL: <https://thehill.com/homenews/news/537204-us-score-falls-in-economists-2020-democracy-index/>.
199. Voting Rights Act of 1965. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/voting-rights-act>.
200. Weisman J. And Epstein Reid J. G.O.P. Declares Jan. 6 Attack 'Legitimate Political Discourse'. *The New York Times*, Feb. 4, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/02/04/us/politics/republicans-jan-6-cheney-censure.html>.
201. Williams R. Democracy. *Democracy: Key Concepts in Critical Theory* / ed. by P. Green. New Jersey: Humanities Press, 1993. P. 19–23.
202. Williamson V. Understanding Democratic Decline in the United States. The Brookings Institution, October 17, 2023. URL: <https://www.brookings.edu/articles/understanding-democratic-decline-in-the-united-states/>.
203. Wilson Matthew, Boese-Schlosser Vanessa. Empirical Dimensions of Electoral Democracy. *V-Dem Working Paper*. September 2020. No 109. 51 p.